

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Yunisli Əsmər Nəbi qızı

“Ətraf mühitdən istifadənin əsas istiqamətləri, sosial-iqtisadi və ekoloji problemləri.”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı

060510 Ekologiya

İxtisaslaşma

Ətraf mühitin mühafizə metodları və bərpası

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

dos. Xəlilov İ.B

dos. F.M.Novruzova

Kafedra müdiri

prof. Mehdiyeva V.Z

BAKİ- 2017

Mündəricat

Giriş.....	3
-------------------	----------

FƏSİL I. Ətraf mühitdən istifadənin nəzəri əsasları və inkişaf mərhələləri

1.1. Ətraf mühitdən istifadənin elmi-nəzəri məsələləri və inkişafının əsas mərhələləri.....	6
1.2. Təbii şəraitlə ictimai mənimsəmənin qarşılıqlı münasibətləri.....	12
1.3. Ətraf mühiti mühafizə fəaliyyətinin əsas istiqamətləri.....	22

FƏSİL II. Ətraf mühitdən istifadənin əsas istiqamətləri və xüsusiyyətləri

2.1 Qurunun təsərrüfata cəlb edilməsinin iqtisadi-coğrafi problemləri.....	28
2.2 İqlim və rekreasiya resursları və onlardan istifadənin ekoloji-iqtisadi xüsusiyyətləri.....	32
2.3 Su resursları, onların iqtisadi-coğrafi qiymətləndirilməsi və mühafizəsi....	38
2.4 Bioresursların təsərrüfata cəlb edilməsinin iqtisadi-coğrafi problemləri....	45

FƏSİL III. Ətraf mühitdən istifadənin sosial-ekoloji problemləri

3.1 Cəmiyyətlə coğrafi mühit münasibətlərinin formalaşması.....	53
3.2 Təbii sosial-ekoloji problemlər və onlarla mübarizə formaları.....	57
3.3 Ətraf mühitdən istifadənin sosial-iqtisadi və ekoloji problemləri.....	65

Nəticə və təkliflər.....	78
---------------------------------	-----------

Ədəbiyyat siyahısı.....	80
--------------------------------	-----------

Xülasə	83
---------------------	-----------

Giriş

Mövzunun aktuallığı- Bəşəriyyətin həyatında və mədəni inkişaf müddətində mükəmməl tarixə malik olan ətraf mühit insanın həyatda qala bilməsi və həyatını davam etdirə bilməsi üçün bütün elementləri özündə ehtiva edir. XXI- ci əsrdə, texnologiya və sənayenin sürətlə inkişafı, nizamsız urbanizasiya prosesi, artan enerji ehtiyacı və dəyişən istehlak vərdişləri ətraf mühitdən istifadədə problemlərinin daha sürətli bir şəkildə artmasına səbəb olmuşdur. Cəmiyyətin ətraf mühitə təzyiqi hər keçən gün artmağa davam edir və bu vəziyyət- hava, su, torpaq çirkiliyi həyacan verici ölçüdə sosial həyatı dərinlən təhdid edir. Dünya Sağlamlıq Təşkilatının hesablamalarına görə hər il dünyada təxminən 13 milyon insan ətraf mühitin çirkiliyinə səbəb olan faktorlara görə həyatını itirir. Təşkilatın digər hesablamalarına görə dünyada baş verən xəstəliklərin 23%- nin əsas səbəbləri ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində meydana gəlir. Buradan müzakirə olunması suallar yaranır. Ətraf mühitdən istifadə necə təşkil olunmalıdır, ətraf mühiti kim çirkləndirir, hər il 13 milyon insanın hüquq və azadlığını, ən əsası isə həyatını itirməsinə nə səbəb olur?

İndiki halda hər bir ölkənin aktual mövzusunə çevrilmiş ətraf mühit problemləri xüsusi ilə qloballaşmanın təsiri ilə beynəlxalq bir ölçü qazanmışdır. Bu gün milli və beynəlxalq müzakirə edilən qloballaşma kontekstində meydana çıxan ətraf mühitdən istifadənin problemləri iqtisadi, ictimai və siyasi həll yollarını gözləyir və bu yalnız beynəlxalq əməkdaşlıq zamanı mümkündür.

Dissertasiya işində, mövcud sistem içərisində qarşı-qarşıya qaldığımız ətraf mühitdən istifadə zamanı yaranan- hava çirkliliyi, su ehtiyatlarının və meşələrin səmərəsiz istifadəsi, eroziya və ərazilərin səhv işlənməsi, yalancı urbanizasiya, qalıq yanacaqların şüursuz istifadəsi zamanı yaranan istixana qazları və s. problemlərdən qaynaqlanan aclıq, yoxsulluq, xəstəlik kimi məsələlərin təhlili, yaranan problemlər və həlli istiqamətləri gündəmə gətirilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi- Ətraf mühitdən istifadənin istiqamətlərinin düzgün qurulması, ətraf mühitdən istifadə hüququnun cəmiyyət arasında maarifləndirilməsi, ətraf mühitə resurs bazası olaraq baxılması, təbii resursların qorunması və gələcək nəsillərə saxlanılması üçün beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı, keçmişdə tətbiq olunan səhv siyasətin tarazlı inkişafı əvəz edilməsi, urbanizasiyaya, ictimailəşməyə, ozon təbəqəsinə və istixana effektiv qazlara həssas yanaşılması, sosial- iqtisadi və ekoloji problemlərin həlli, bu zaman əldə edilən nəticələrin həyata keçirilməsi dissertasiya işinin əsas məqsədidir.

Tədqiqatın bu məqsədinə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr irəli sürülmüşdür:

- Ətraf mühitdən istifadənin elmi-nəzəri məsələləri dərinlən araşdırılmalı, cəmiyyət- ətraf mühit münasibətlərinin formalaşması və inkişaf mərhələsi öyrənilməlidir;
- Ətraf mühitdən tarazlı istifadəni düzgün təşkil etmək üçün, cəmiyyət üzvləri arasında ekoloji maarifləndirmə yönümlü tədbirlər həyata keçirilməli, cəmiyyətə ekoloji şüur aşılanmalıdır;
- Ətraf mühit sərvətlərindən istifadə zamanı yarana biləcək hər hansı bir qanun-qayda pozuntusuna yol verməmək üçün ekoloji təhsil maksimum səviyyədə təşkil edilməli, cəmiyyət ekoloji məsuliyyətə cəlb olunmalıdır;
- Ətraf mühitdən istifadənin əsas istiqamətləri düzgün müəyyənləşdirilməli, qorunması üçün beynəlxalq əməkdaşlıq işləri görülməlidir;
- Ətraf mühitdən istifadənin sosial- ekoloji problemlərinin son illər üzrə nəticələri nəzərə alınmalı və problemin həlli üçün prioritetli işlər görülməlidir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti- Ətraf mühitdən istifadə zamanı yaranan problemlərin nəzəri məsələlərini aydınlaşdırmaq, ekoloji, iqtisadi və sosial

problemləri köklü araşdırmaq, həll yolları təklif etmək və cəmiyyətin rifahının yaxşılaşdırılması üçün uğurlu ictimailəşməni təşkil etmək, təbii şəraitdən istifadənin səmərəli qurulması, ətraf mühiti sağlamlaşdırmaqla ölkə iqtisadiyyatının güclənməsidir.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənmə metodları- Tədqiqat zamanı Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, FAO (BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı), WFP (Dünya Qida Proqramı), UNICEF (BMT-nin Beynəlxalq Uşaq Fondu), World Bank (Dünya Bankı), WHO (Ümumdünya Sağlamlıq Təşkilatı) və.s statistik məlumatlarından əlavə bir çox yerli və xarici ədəbiyyat mənbələrindən istifadə edilmişdir. Tədqiqatın işlənmə metodları kimi empirik-nəzəri tədqiqat, nəzəri-təhlil, induksiya, riyazi-statistik metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi- Ətraf mühitin mühafizəsi və inkişaf etdirilməsinə uyğun ekoloji planlaşdırmada dəyər və dinamik, strateji, keyfiyyət, səhiyyə və sağlamlıq məsələlərinin qiymətləndirilməsi kompleks şəkildə aparılmışdır.

İşin təcrübi əhəmiyyəti- Ətraf mühitdən istifadənin düzgün istiqamətləndirilməsi, sosial-iqtisadi və ekoloji problemlərin həll edilməsi nəticəsində təbiət-cəmiyyət münasibətləri sağlamlaşacaq, ekoloji dəmiz dünya bərpa olacaq, təbii qaynaqlar və bioresurslar qorunacaq, ətraf mühitin çirklənməsi zamanı insan sağlamlığında yaranan xəstəliklər azalacaqdır.

İşin sturukturu- Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

FƏSİL I .Ətraf mühitdən istifadənin nəzəri əsasları və inkişaf mərhələləri

1.1 Ətraf mühitdən istifadənin elmi-nəzəri məsələləri və inkişafının əsas mərhələləri.

İctimai bir varlıq olan insan yeməyə, içməyə, əylənməyə və s. tələblərə ehtiyac duyduğu kimi ətraf mühitə də ehtiyac duyur. Ətraf mühit insan və yaxud başqa bir canlının həyatı boyunca əlaqələrini davam etdirdiyi xarici mühitdir. İnsan cəmiyyətinin inkişaf etdiyi dövr ərzində, cəmiyyətin ətraf mühitin təbii resurslarına ehtiyacı gündən-günə artmışdır. İlk öncə ətraf mühit haqqında müxtəlif ədəbiyyatlardan ümumiləşdirdiyim tərifə nəzər yetirək. Ətraf mühit dedikdə cansız təbiətlə yanaşı canlı orqanizmləri əhatə edən təbii şərait- su, torpaq, hava, enerji mənbələri; onların yaşamaq uğrunda tələbatlarını ödəyən təbii resurslar-neft, daş kömür, torf, üzvi yanacaq və bir sözlə sosial şərait başa düşülür. Ətraf mühit təbii ehtiyatların kompleks bünövrəsidir, təbiətin özüdür, təməlidir, bazasıdır. İctimai istehsal proseslərində təbii ehtiyatlar iqtisadi, eyni zamanda ekoloji yönümlüdür, yəni ekoloji və iqtisadi sistemin əsasıdır. İqtisadi yönümlü olmasının təməlində təbii resurs potensialından səmərəli istifadə edərək istehsalın maddi əsasını təşkil etmək və təbii potensial istismarını minimuma endirmək durur. Ekoloji yönümü isə ətraf mühiti formalaşdırmaqla mənəvi dəyərlərin yüksəldilməsi, ətraf mühit çirkliliyinin minimuma endirilməsi və cəmiyyətin ehtiyacını qarşılamaqla insanların yaşayışının bolluq və rahatlıqla təmin edilməsidir.

İnsan bəşəriyyətin özəyi hesab edilməklə yanaşı təbiətin ayrılmaz bir qolu, antropogen proseslərin aparıcısı, tərəqqi proseslərinin məhsuldar qüvvəsidir. Sivilizasiya öz mövcudluğunu ətraf mühitə borcludur. Digər canlı orqanizmlərlə yanaşı insanın da mövcudluğu müəyyən yaşayış mühitindən asılıdır, əməyi isə müəyyən təbii-sosial şəraitdə mümkündür. İnsan və ətraf mühit daima qarşılıqlı təsirdədir, və bu təsir isə insanların planetimizin yaşayış sahəsi hesab edilən biosferadan istifadəsinə əsaslanır. Heyvanlar və bitkilər aləmindən fərqli olaraq insanlar ətraf mühitə uyğunlaşmaq əvəzinə, ətraf mühiti özlərinə tabe etməyə meyillidir, yəni- körpülər, suni-gölməçələr, meşələr, parklar, üzümlüklər, tarlalar

yaradır, suni meyvə və tərəvəz istehsal edir və s. Bu səbəbdən də canlı və cansız təbiətin məskəni olan ətraf mühiti iki hissədə ümumiləşir: təbii ətraf mühit və suni ətraf mühit.

Təbii mühit insanın təfəkkür prosesindən asılı olmadan, təbiət amillərinin öz-özünü tənzimləməsi zamanı uzun təkamül nəticəsində formalaşan, davamlı və məhsuldar təbii kompleksdir. İnsan təbiətdən istifadəni intensivləşdirməklə ətraf mühitin kəskin pozulmasına səbəb olur. Artıq insan təbiəti özünə tabe etməyə yönəlir. Bu səbəbdəndir ki, təbii mühit tənəzzülə uğramağa başlayır və cəmiyyətin texnogen təsirinin intensivləşməsi ilə insan əlavə təbiət yaratmağa yiyələnir. Əlavə mühitin insanın öz əlində olduğunu düşünsək onu istədiyi vaxt deformasiyaya uğrada, inkişafını ləngidə və ya sürətləndirə bilər. Suni ətraf mühit qismən kasıb, qısaömürlü olduğuna görə insan təlabatlarını müvəqqəti ödəməyə bəs edir, lakin təbii ətraf mühit qədər zəngin və məhsuldar təbiət yoxdur. İnsan ehtiyaclarının əsasını suni mühit vasitəsi ilə ödəyir, bu onu deməyə əsas verir ki, antropogen təsir çoxaldıqca suni ətraf mühit təbii ətraf mühiti sıxışdırmağa çalışır. Orqanizmlər mütəmadi olaraq ətraf mühitə adaptasiya olmağa çalışır, çünki insan faktoru ilə ətraf mühitin kəskin dəyişməsi baş verir, orqanizmlər yeni mühitə uyğunlaşmağa məcbur olur, əks təqdirdə isə uyğunlaşa bilməyən tədricən tənəzzülə uğrayır. Bu səbəbdən də ətraf mühitdən istifadə zamanı insan və təbiət arasında yeni uyğunsuzluqlar, ziddiyyətlər aşkara çıxarılır. Bu ziddiyyətlərdən ortaya çıxan ən aktual problem təbii resursların tükənməsi və ətraf mühitin çirklənməsidir. Təbii resursların tükənməsi cəmiyyətin təbiətdən uzaqlaşaraq qismən özgələşməsinə səbəb olur. Optimal istismar üçün isə ən əsas şərt cəmiyyətin təbii sərvətlərə münasibətinin məqsədyönlü dəyişməsidir. Beləliklə, ətraf mühidən istifadə iki istiqamətlidir: faydalı və faydasız istifadə.

Ətraf mühitdən istifadənin elmi-nəzəri mahiyyəti özünü insan-cəmiyyət-təbii ehtiyatlar və sərvətlər kontekstində biruzə verir. Ətraf mühitdən faydalı istifadə dedikdə səmərə verən və məqsədyönlü istifadə nəzərdə tutulur. Faydalı istifadə biomüxtəlifliyin və ekoloji tarazlığın qorunub saxlanılmasına, təbii resursların

əlverişli istifadəsinə, təbiət-cəmiyyət münasibətlərinin optimallaşmasına, ekoloji mədəniyyətin inkişafına, eyni zamanda iqtisadi baxımdan istehsal proseslərində əlavə gəlirlərin qazanılmasına əsaslanır. Ətraf mühitdən kortəbii istifadə, laqeyd münasibət ölü zonalar yaradır ki bu da cəmiyyət üzvlərini ümumbəşəri fəlakətə doğru aparır. Yəni ətraf mühitdən faydasız istifadə məlum olduğu üzrə istifadənin ən səmərəsiz təşkili nəzərdə tutulur. Təbii ehtiyat potensialı azalır, ekoloji böhran kəksinləşir, təbiət-cəmiyyət rabitəsi qopur və ətraf mühitin tarazlı sisteminin pozulmasına gətirib çıxarır. Tarazlı sistem isə hal-hazırda ekologiyaın ən aktual mövzularından biridir. Təbiətdən tarazlı yəni sistemli istifadə elə istifadəyə deyilir ki, təbii ehtiyatlardan faydalanma yalnız bugünkü dövr ehtiyacımızı qarşılamaşın, hətta gələcək dövrü də nəzərə alsın. Yəni sonrakı nəsillərin sosial-iqtisadi ehtiyaclarını ödəmək riskli proseslə üzləşməsin. Ətraf mühitdən tarazlı istifadəni təmin etmək üçün ekoloji maarifləndirmə yönümlü tədbirlər sürətlənməlidir. Ekoloji maarifləndirmənin özəyini ekoloji mədəniyyət təşkil edir. Beynəlxalq arena insanlara ekoloji mədəniyyətin sözün əsil mənasında aşılamağın vaxtı olduğunu vurğulamışdır. Sivilizasiyanın və cəməyyət-təbiət münasibətlərinin iqtisadi baxımdan formalaşması üçün insanlar şüur və təfəkküründə ekoloji mədəniyyəti qəbul etməlidirlər, çünki indiki dövr bunu tələb edir. Bu baxımdan da ekoloji mədəniyyət hər bir insanda ailədən başlayır. Bu bizə ilk baxışda tərbiyəni təcəssüm etdirir. Bəli, ekoloji mədəniyyət üçün ekoloji tərbiyə əsasdır. Adətən daha kiçik yaşlarda yəni şəxsiyyətin yeni müəyyənleşdiyi dövrdə uşaqlara təbiət sevgisi, ətraf mühitə münasibət, ekoloji tərbiyə və ekoloji təhsil aşılmalıdır. Bu işdə əsas öhdəliklər həm də təhsil üzərinə düşür. Bu danılmaz faktdır ki, hazırda təhsil sistemi ekoloji bilikləri kifayət qədər psixoloji yönümlü aşılamağı bacarmır, bu uğursuzluqdan qaynaqlanır. Ekoloji biganəlikdən qaynaqlanan ətraf mühitə olan texnogen təsirin intensivləşdirməsi, ekoloji balansın pozulmasına gətirib çıxarır. Lakin hər bir vətəndaş ekoloji maarifləndirmə işləri məsuliyyətlə həyata keçirilsə və ətraf mühitdən istifadə zamanı vurulan mənfi təsiri əvvəlcədən hesablanarsa güman edirəm ki, ekosistemin pozulması və ətraf mühitin çirklənməsi kimi neqativ hallar azalar. Ekoloji məsuliyyət dedikdə isə istənilən hüquqi və ya fiziki şəxslərin

ətraf mühit sərvətlərindən istifadə zamanı qayda pozuntusuna yol vermədən, ətraf mühitə vurulan təsirin aradan qaldırılması və istifadəni daha da səmərəli təşkil etməsidir. Əks halda isə cəmiyyət və ətraf mühit münasibətlərində ahəngliyin disbalanslaşması baş verir, ətraf mühitin çirklənməsi dərinləşir, bəşəriyyətin ekoloji maraqları ilə təbiətin istəyi üst ütsə düşür. Ətraf mühitdən səmərəli istifadənin əsasında müasir anlayışlardan biri olan, eyni zamanda təbii sərvətlərin istismarını minimuma endirən ekoloji planlaşdırma hal-hazırda ekologiya elminin geniş məfhumu kimi şərh edilir.[4,5,9]

Buradan belə bir nəticəyə gəlinir ki, ətraf mühiti mühafizə fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri ətraf mühitin idarə olunmasıdır. İctimai həyatdakı sürətli dəyişikliklər, artan tələbatlar ətraf mühitin idarə edilməsi sahəsini qabardır. Ətraf mühitin idarə edilməsi-qlobal, regional və milli ictimai tənzimləmələrdə birgə real məqsədləri həyata keçirmək üçün əməkdaşlıq edən fərd çoxluqlarının hərəkətləri və bu hərəkət proseslərinin məcmusu olmaqla yanaşı, bütün canlıların ekoloji sistem daxilində bərabər balanslı yaşamalarını, təbii qaynaqların inkişaf etdirilməsi və qiymətləndirilməsi prosesinə sistemli yanaşmanı təmin edir. Cəmiyyət daxilində ətraf mühitin idarə edilməsi beynəlxalq səviyyədə yaradılan prinsiplər, beynəlxalq müqavilələr, təşəbbüslər və milli qanunvericilik əsasında təyin olunan siyasət ilə reallaşdırılır. Ətraf mühitin idarəçiliyinin əsas məqsədi, planlaşdırma dövründə xarici mühitin vəziyyətini ön planda tutmaq, əhali üçün ekoloji təhsilin aşılması, keyfiyyət normativlərinin uyğunluğunun aşkara çıxarılması, canlı aləmin və təbii ehtiyatların məhsuldarlığı, qorunması və inkişaf etdirilməsi, istesal və istehlak müddətində ətraf mühitin dostu olmaq ilə birlikdə, bugünkü və gələcək nəsillər üçün sağlam bir dünya bəxş etmək üçün fundamental biliklərin məcmusudur.

Təbii mühitin idarə olunmasında ekoloji planlaşdırmanın müxtəlif istiqamətlərinin rolu danılmaz faktdır. Ekoloji planlaşdırmaların əsas məqsədi ətraf mühitin problemlərinə bütöv yanaşma və problemin ələ alınmasının müzakirə edilməsi, səbəblərin aydınlaşdırılması, müvafiq kompleks, dinamik, sabit tədbirlər

sisteminin həyata keçirilməsindən ibarətdir. Aparılmış araşdırmalara əsasən ətraf mühitin mühafizəsi və inkişaf etdirilməsinə uyğun planlaşdırmalar aşağıdakılardır:

1. ekoloji təsirin dəyər və dinamik qiymətləndirilməsi- EDDQ;
2. ekoloji təsirin strateji qiymətləndirilməsi- ESQ;
3. ekoloji təsirin səhiyyə və sağlamlıq qiymətləndirilməsi- ESSQ;
4. ekoloji təsirin keyfiyyət qiymətləndirilməsi- EKQ. [23, 28]

Yüksək keyfiyyətli və dayanıqlı məhsul istehsal etmək üçün ətraf mühitin idarə edilməsi ekosistemlərə mənfi təsirləri yox edəcək, uyğun texnoloji üsul və qanunlarla birgə səy göstərərək daha da sağlam mühit yaradacaqdır.

Ekoloji planlaşdırma xüsusilə yeni fəaliyyət göstərəcək sənaye, turizm və istirahət müəssisələrin, ekoloji obyektlərin milli və beynəlxalq səviyyədə iş təhlükəsizliyini qanunvericilik əsasında təmin edən işdir. Ekoloji planlaşdırmanın başlıca məqsədi, insan və təbiət arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin yaxşı qurulması, ətraf təbii mühitdən məqsədyönlü istifadənin düzgün təşkil edilməsi, ekoloji təhsilin sistemli və ardıcıl keçirilməsinə nəzarət, təbii resurs potensialının diqqət mərkəzində saxlamaq, tükənməsinə yol verməmək, mümkün olduğu qədər inkişaf etdirmək və ətraf mühitin ekoloji balansının qorumasıdır. Ekoloji planlaşdırma ilə yanaşı, təbii ehtiyatlardan dəqiq və doğru istifadə etmək üçün təbii ərazi kompleksinin, iqtisadi-ekoloji planlaşdırması da həyata keçirilir.

Ədəbiyyat mənbələrinin təhlilinə əsasən ətraf mühitdən istifadənin inkişafı 2 mərhələyə ayırmaq olar:

1. İlkin mərhələ- təbii resursların insanlar tərəfindən səmərəsiz istifadəsinə əsaslanır. İnsanlar öz gündəlik tələbatlarını ödəmək məqsədilə təbii resurslardan kor-koranə və düşünmədən istifadə etməyə başlamışlar. Bu baxımdan vaxt ötdükcə təbii resurs potensialı tükənməyə başlamış lakin bu insanları çox da düşündürməmişdir. Onlar üçün əsas şərt öz mənafeləri olmuş, təbiəti mühafizə məsələləri nəzərə alınmamış, təbiətə biganə

yanaşmış, təbii resurların öz-özünü tənzimləyərək tükənməyəcəyinə inanmışlar.

2. İkinci mərhələ- insanların özləri belə bilmədən ekoloji böhranın başlanğıcını qoymuşlar. Bu mərhələdə insan yeni texnologiyalardan istifadə etməklə, suni mühiti zənginləşdirməyə çalışmış və bu da özlüyündə ekoloji problemləri artıraraq təbii ətraf mühitin müflisləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Artıq bu problemin həll edilməsi insanı dərinlən düşündürməyə başlamışdır. Bununla da o, ətraf mühiti mühafizə sahəsində bir sıra yeniliklər etmiş və ekoloji məhdudiyyətlər tətbiq etməklə təbiətdən səmərəli istifadənin əsasını qoymağa yönəlmişdir. [6, 11]

Məlum olduğu kimi ətraf mühitdən, ona daxil olan digər varlıqlardan ən çox faydalanan biz insanlarıq. Ətrafı ən çox çirkləndirən yenə bizlərik. Bu səbəblə deyə bilərəm ki ətraf mühiti, həmçinin təbiəti çirkləndirmə öz varlığımızı yox etməyə çalışmaqdır. Ona görə də ətraf mühitdən istifadə dedikdə ilk öncə ağılımıza insanların təbiətdən istifadə hüququ gəlməlidir. İnsanın ən təməl haqqı olan yaşamaq hüququ, canlı və ya cansız bütün varlıqları sağlam, təmiz və estetikliyi qoruyub saxlayaraq dünyanın ömrünü uzatmaq, gələcək nəsillərə buraxılacaq ən qiymətli sərvətdir. Ətraf mühitdən istifadə zamanı yaranan problemlər ekoloji dəyərlərin hüquqi zəmanət altına alınmasına dair yeni qanun və qaydaların işlənməsinə zəmin yaratmışdır. Ətraf mühitdən istifadə hüququ ətraf mühitin mühafizəsi, yaxşılaşdırılması, inkişaf etdirilməsini, insanın təbii həyat şəraitinin sağlamlığı və təhlükəsizliyini hədəfləyən; təbii qaynaqların istifadəsi əsasında beynəlxalq müqavilələri, ətraf mühitin pozulması ilə əlaqədar məhkəmə qərarlarını həyata keçirən qaydalar toplusudur. Ətraf mühitdən istifadə hüququnun əsas sahəsini çirklənmə və vəhşi həyat da daxil olmaqla təbiətin varlıqları mövzuları təşkil edir.

Analoqu olmayan ekoloji inkişaf üçün insan yaşadığı və mövcud olduğu təbiəti qorunmalı, ona hörmətlə yanaşmalıdır. Ətraf mühitdən şəxsi əmlak kimi istifadə edilməməlidir. Cəmiyyəti əhatə edən təbiətə daima qayğı ilə yanaşmalı,

əmələ gəlmiş problemlərin qarşısını vaxtında alınmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, təbiət cəmiyyətin maddi və mənəvi ehtiyaclarını ödəyən tək mühitdir, təbiət ümumdur, təbiət mənəvi tərbiyədir. Gənc nəsillərimizə əsasən də şagirdlərə ətraf mühiti qoruma şüurunu aşılamaqla ekoloji mühit ilə münasibəti gec olmadan təbliğ etmək lazımdır.

1.2. Təbii şəraitlə ictimai mənimsəmənin qarşılıqlı münasibətləri

Materiyanın həyatla tədarük olunmayan məkanlarına mühit demək qeyri-kafidir. Onlar orqanizm üçün yalnız və yalnız cansız faktor rolunda çıxış edə bilirlər. Mühit əmələ gətirən istər canlı istərsə də cansız faktorlar orqanizmə də bilavasitə təsir göstərir. Bu səbəbdəndir ki, orqanizmin formalaşmasında təsir göstərən mühit həyatın ayrılmaz hissəsi olub, həyatsız təsəvvür edilə bilməz. Qeyd edə bilərəm ki, mühit özlüyündə daxili və xarici aləmlərə ayrılır. Daxili aləm dedikdə fizioloji baxımdan hər bir fərdin bölünməz olması və onun öz daxilində gedən maddələr və enerji mübadiləsi nəzərdə tutulur. Xarici aləm dedikdə isə ətraf mühiti və yaşamaq uğrunda mübarizədə qida və rəqabət mübadiləsini nəzərdə tuturuq. Ətraf mühit daxili mühitdən fərqli olaraq orqanizmə kənardan edilən təsirləri müəyyənləşdirən aləm olub təbiətin əsasını təşkil edən bir sistemdir. İlk baxışda təbiət dedikdə biz öz yaşadığımız maddi aləmi, hava aldığımız, qidalandığımız, böyüməkdə olduğumuz mühiti başa düşürük, daha geniş aspektdə baxıldıqda isə təbiət bütün kainatdır. Təbiət sivilizasiyanın formalaşmasının estetik tələbatlarını ödəməklə yanaşı, materiyanın ən məhsuldar qüvvəsi olub canlılardan və cansızlardan ibarət məskun sahədir. Canlı orqanizmlər cansız aləmə daima möhtacdır. Məsələn, su mühiti ilk təsəvvürdə cansız görünsədə onun daxilində yaşayan canlı aləm mövcuddur-su bitkiləri, yosunlar, balıqlar, dəniz məməliləri və.s. Canlı və cansız orqanizmlər arasında olan bioloji və fizioloji fərqlər onlar arasında olan mütənasibliyi pozmur, əksinə bu təbiətin bir qanunudur. Canlı orqanizmlərin mövcudluğu daima cansız predmentlərə və təbii şəraitə əsaslanmışdır. Ümumiyyətlə təbii şəraitin əmələ gəlməsi üçün milyon illər vaxt lazım olmuşdur. Lakin canlı orqanizm olan fərdlər bir neçə il içərisində

düşünmədən həmin şəraiti poza bilər, bu addım isə həm təbiətə, həm də gələcək nəsillərə xyanət deməkdir.

Var olduğumuz mühitdə daima minlərlə ünsürlə qarışırıq, bu ünsürlər insan əli dəymədən və insanın xarici fəaliyyətindən asılı olmadan, təkamül prosesi zamanı davamlı olaraq təzələnən, ilahi qüvvə vasitəsi ilə yaranan və bir sıra ünsürlərə-su, hava, torpaq, bioresurslar və onların əsasında formalaşan meşələr, dağlar, okeanlar, səhralar və s. ev sahibliyi edən təbii şəraitdir. Adından da məlum olduğu kimi təbii şərait öz-özünə törənmişdir və buna görə də daima tarazlıq vəziyyətindədir. Yəni bir ünsürün fəaliyyətinin güclənməsi digərlərinə də tarazlı sürətdə təsir edir. Təbii şəraitə zidd olan mühit isə insanın əməyi vasitəsi ilə yaranan bəşəri mühitdir. Bəşəri mühitin əsasını təbii resurs potensialından istifadə təşkil edir. Təbii şərait və təbii qaynaqlar bir birindən çox fərqlidir. Təbii qaynaqlar tarix boyunca ölkələrin zənginləşməsində, insan ehtiyaclarının ödənilməsində, cəmiyyətin ictimai məqsədlərinin həyata keçirilməsində, aparıcı rola malik olmuşdur. Dünyada təbii ehtiyatların məhdud olması, tükənmə və keyfiyyətinin itmə ehtimalının çox olması, istehsal edilməsinin digər istehsal sahələrinə nisbətən qıt olması, miqdarı və gələcəkdəki ixtisas səviyyəsinin nə olacağı bu gün ən çox müzakirə edilən və cavabı axtarılan suallardır. Bu suallardan ən əsası bir gün təbii ehtiyatların tükənərək, bugünkü və gələcək nəsillər arasında olan bölgüdə əsas meyarın nə olacağıdır. Buradan yeni bir sual yaranır, görəsən bu gün təbii ehtiyatların istifadəsində nə kimi səhvlər buraxılır və təbii ehtiyatlar yerləşmə məntəqəsinə görə nə cür yaxşı çıxarılıb istifadə edilə bilər? [6, 21]

Sənayeləşmə dövrünün qədəm qoyması və bu günümüzdə kimi həyata keçirmiş olduğu dəyişmə və yeniliklərin kökündə təbii ehtiyatların faydalı istifadə edilməsi və səmərə verməsi çox əhəmiyyətlidir. Sözsüz ki təbii ehtiyatlar olmasaydı biz bəşəri həyatdan danışa bilməzdik. Təbii ehtiyatlar hər şeydən öncə fizioloji bir ehtiyacdır. Məsələn: torpaq olmadan əkinçiliklə məşğul olmaq, su olmadan suvarma və fotosintez prosesini həyata keçirmək, bioresurslar olmadan növ

müxtəlifliyini qorumaq, hava olmadan nəfəsalma aktını gerçəkləşdirmək mümkün olmazdı.

Təbii ehtiyatları canlı və cansız qaynaqlar olmaqla iki çür sinifləşdirilir. Canlı təbii qaynaqlar meşələr, ov heyvanları, su orqanizmləri mikroorqanizmlərdən ibarət olub bioloji müxtəlifliyi əmələ gətirdiyi halda, cansız qaynaqlar olan hava, göllər, yeraltı sular, axar sular, torpaq, neft, torf, daş kömür və s. isə bioloji müxtəliflikdən asılıdır. Limitsiz iqtisadi böyümə istəyi cansız qaynaqların tükənməsinə və öz üzərinə düşən funksiyanı icra edə bilməməsinə gətirib çıxarmışdır. Çünki cansız ehtiyatlar cəmiyyətin gözündə nisbi əhəmiyyət daşıyır. Cansız ehtiyatları tükənməyən ehtiyatlar da adlandırırlar, fikrimcə təbiətdən başqa heç bir aləm, mühit, təbii və bəşəri ehtiyat hətta cəmiyyət belə tükənməyən deyil. Çünki, hava, su və torpaqdakı nisbi balansın pozulması təbii ehtiyatların özlərini təzələmə və təmizləmə qabiliyyətini tənəzzülə uğradır. Uzun müddət hava və sudan şəxsi mal kimi istifadə olunmuş, indi isə qeyri-hökumət təşkilatlarının söyləri, qanuni, qənaəət və texniki tədbirlər həyata keçirməklə təbii ehtiyatların qorunması, bu mövzuda strategiyaların müəyyənləşdirilməsi indiki dövrümüzdə beynəlxalq cəmiyyətin öndə gələn məşğuliyyəti olmuşdur. Təbii resursların iqtisadi inkişafın mənbəyi olduğu, kainatın real elmi və texniki irəliləyişlərə təkan verdiyi, təbii ehtiyatların gələcək nəsillərə yönəlməsini gərəkli olduğu düşüncələri müzakirəsiz qəbul görməyə başlamışdır. [3, 8]

Cəmiyyət var olduğu gündən təbii şəraitə bir sıra təsirlər edərək ictimai mənimsəmə faktını meydana gətirmişdir. Təbii şəraitlə ictimai mənimsəmə mərhələsində iqtisadi, ictimai, fikri və ideoloji strukturların qarlılıqlı təsirini araşdırmaq üçün ibtidai- icma birliyin quruluşunun müəyyən olunması lazımdır. Hər şeydən əvvəl ictimai mənimsəmə bəşər cəmiyyətinin ilkin və universal mərhələsi hesab edilən ibtidai- icma quruluşunun əmələ gəlməsi və bu quruluşun təbii şəraitlə birbaşa əlaqəli olması ilə təzahür etmişdir. İbtidai- icma quruluşunda cəmiyyət və istehsal əlaqələri başda təbii şəraitin əsas ünsürü hesab edilən- torpaq olmaqla istehsal vasitələrinin birgə mülkiyyətinə əsaslanmışdır. İnsanlar torpaq

sahələrini ortaq mülkiyyət əsasında becərməyə başlayandan cəmiyyət tərəfindən ictimai mənimsəmə sürətləndi. Bu dövrdə insanlar məqsəd və tələblərinə uyğun olaraq müxtəlif vasitələr və məşğuliyyətlərdən istifadə etməklə təbii şəraiti ovçuluq, yığıcılıq, əkinçilik, balıqçılıq, heyvandarlıq və incəsənətlə məşğul olmaqla mənimsəmişdir.

Ovçuluq bir tərəfdən insanların qidalanma səviyyəsini yüksəldərək və bununla bağlı olan nəsilvermə problemlərinə həll gətirərək, digər tərəfdən isə şüursuz ovçuluq nəslə kəsilməkdə olan canlılar üçün təhlükə problemini artırmışdır. İlk dövrlərdə ovçuluq daş, daha sonra balta, ox və nizə ilə həyata keçirilirdisə bugünkü dövrümüzdə müasir silahlarla və texnoloji yeniliklərlə həyata keçirilir. Ovçuluğun ətraf mühitin flora və faunasına zərər verməməsi üçün şüurlu təşkil edilməsi vacibdir. Ovçuluğun inkişaf etdiyi daş dövründə yığıcılıq təbii şəraitin insanlar tərəfindən mənimsənilməsinin ən əsas göstəricisi olmuşdur. Yığıcılıq vasitəsi ilə ibtidai- icma quruluşuna mənsub olan insanlar adətən yeməli bitki yığmaqla gündəlik qidaya olan tələbatını qismən də olsa ödəyirdi. Daha sonra kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan insanlar ətraf mühitdən istifadəni kəskinləşdirərək ətraf mühit problemlərinin artmasına səbəb olmuşdur. İcma quruluşundan sonra bir sıra dövrlərdən keçərək kapitalist dövrə qədər çatan cəmiyyət artıq təbii şəraiti ovçuluq və yığıcılıq, heyvandarlıq və kənd təsərrüfatından əlavə ictimailəşmə və urbanizasiya faktları ilə mənimsəyir.

Cəmiyyət daxilində olan hər bir fərd cəmiyyətin üzvü olmaqdan əlavə ailənin, dinin, mədəni mentalitetlərin nümayəndəsidir və bu fərdlər bir-birindən çox fərqlidir. Bu fərqlin ən əsas səbəbi ictimailəşmə proseslərində ortaya çıxır. İctimailəşmə və ya xarici ədəbiyyatlardakı digər adı ilə desək sosializasyon- fərdin aid olduğu cəmiyyətin qanun və qaydalarına, adət və ənənələrinə, norma və mədəni dəyərlərinə, təsir və xarakteristikasına uyğunlaşaraq şəxsiyyətin formalaşması, fərdin həyatının bütün mərhələsini əhatə edən, eyni zamanda gələcək nəsllə cəmiyyətin sahib olduğu mədəni irsi geninin köçürülməsini təmin edən prosesdir, gedişdir, fenomendir. İctimailəşmə prosesinin gedişi müddətində

fərd cəmiyyətin fəal bir üzvü olaraq cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən davranışların öyrənilməsinə yiyələnir. İctimailəşmə müddətinin ən optimal məhsulu fərdin təbii şəraitlə tam inteqrasiya olunaraq təbiətin bir parçası halına gəlməsidir. İctimailəşmə daha çox cəmiyyəti formalaşdıran kollektiv, qrup, ailə, təhsil mərkəzləri, sağlamlıq ocaqları, mədəni və dini təşkilatlar, kütləvi informasiya vasitələri kimi sosial faktorların köməyi ilə həyata keçirilir, yəni ictimailəşmə özbaşına əmələ gələn bir proses deyil. İctimailəşmə prosesinin əmələ gəlmə müddəti fərdlərin cəmiyyətə uyğunlaşıb və ya əksinə uyğunlaşa bilməməsinə görə 2 yerə bölünür:

1. Uğurlu ictimailəşmə- Cəmiyyətin mədəni modellərini, davranış normalarının sistemli və düzgün şəkildə fərdə köçürərək onun ahəngdar və sağlam bir şəkildə cəmiyyətə uyğunlaşmasını təmin etmişsə, biz uğurlu və real həyata keçirilən müvəffəqiyyətli ictimailəşmədən danışa bilərik.
2. Uğursuz ictimailəşmə- Uğurlu ictimailəşmənin tam əksinə olaraq, fərdin cəmiyyətə xas olan mədəni keyfiyyətlərə yiyələnmə bilməməsi, təşkilati davranışları uğurlu təlqin edə bilməməsi, bioloji varislik və ətraf mühitlə bağlı problemlərin artması, ictimailəşmə üçün əlverişli şəraitin olmaması nəticəsində üzə çıxan müvəffəqiyyətsiz bir prosesdir. [28]

Uğursuz ictimailəşmə prosesi fərdlərdə bir sıra psixoloji mənfiliklərin meydana gəlməsinə yəni- ictimai əlaqələr qura bilməyən fərdlərin zaman keçdikcə özlərini tək hiss etməsinə, cəmiyyətdən təcridcən uzaqlaşmasına və s. kimi əlamətlərin üzə çıxmasına səbəb olur. Bu səbəbdən də cəmiyyətin sağlam və uzun ömürlü olması üçün uğurlu ictimailəşdirmə prosesini intensiv inkişaf etdirmək fərdin varlığı qədər cəmiyyətində mövcudluğu ilə də mümkündür. Yeni dünyaya gələn hər bir fərd ilk öncə ictimai mühitə uyğunlaşmağa çalışır, çünki ictimai mühit fərd üçün onun doğumu ilə başlayıb, həyatı boyu davam edən, ölümü ilə son tapan bir prosesdir. İctimailəşmə prosesinin müvəffəqiyyətli olması üçün ilk öncə ailə daxilində ana və ata əldə etdikləri ictimai bilikləri tam qavramalı, ictimailəşmənin əsas metodları olan intizam və mükafat prosesini tam dərk etməli, yeni doğulan körpələri ətraf

ictimai mühitə qarşı müsbətyönümlü böyütməklə, nizamlı düşünən, hiss və hərəkətlərində dəqiq olan bir şəxsiyyət inkişaf etdirməlidirlər, bir sözlə şəxsiyyətin inkişaf təməli möhkəm qurulmalıdır. Çünki heç bir insan dünyaya həkim, mühəndis, müəllim, vəkil, kimyagər olaraq gəlmir. Bu səbəbdəndir ki, insanın ictimai həyatda statusunu təyin edən ilk amil ailə və həyatı boyu qazandığı təcrübədir.

İctimai mənimsəmə prosesində insan təbii şəraitdən acgöz tələblərinə uyğun məqsədsiz istifadə edir. Məqsədli istifadəni bu və ya digər hüquqi və fiziki şəxslər əvvəlcədən proqnozlaşdırı bilər, ancaq cəmiyyətin təbii mühitə məqsədsiz, səmərəsiz təsirini təəssüf ki, əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq mümkün olmur. Bu cür istifadə insanın ətraf mühitə vurduğu sosioloji, iqtisadi, ekoloji və bioloji təsirlərinin cəmidir. Yəni həyat üzərində yaşayan digər orqanizmlərin təbii şəraitə vurduğu təsir, insanın təsir gücündən qat-qat zəifdir. Ona görə də, təbiətdə insanın əmələ gəlməsi yeni bir dövr kimi təzahür edir. İtalyan geoloqu Covanni Ardyuno bu dövrü antropogen dövr adlandırırlar. İnsanın tələbatlarının əmələ gəlməsinin ilk anında o şüursuz şəkildə təbii ehtiyatları mənimsəmiş və balıq tutmaq, ovçuluq, əkinçilik kimi məşğuliyyətləri yalnız öz rifahını yaxşılaşdırmaq üçün öyrənmiş və tətbiq etmişdir. Nəticə olaraq, insan yeganə təfəkkürə malik olan, iradi olaraq qərar qəbul edən canlı olmasına baxmayaraq, təbiətə şüursuz canlı orqanizmlərdən dəfələrlə kobud yanaşır, təbiətə xas olan qanunları daima pozur. Belə ki, insan ictimai həyatda təbii qaynaqlardan istifadə edərək, texnologiyaları inkişaf etdirərək, iqtisadi fəaliyyətlərdə yer alırlar. Bu fəaliyyətlərin inkişafı ilə əlaqədar olaraq insanlar özlərinə qeyri-təbii mühit yaradırlar. İnsanoğlunun yer üzündə yaşamağa və özünə aid süni ətraf meydana gətirməyə başlamasından bu yana insan və təbiət arasındakı tarazlıq, insan əleyhinə davamlı olaraq pozulmuşdur. Təbiəti mənimsəmə prosesində ən gündəmli məsələlərdən biri urbanizasiyadır.

Urbanizasiya- sənayeləşmə və müasirləşmənin əsasında yaranan, əkinçilik və heyvandarlıq sahəsində istehsalla əlaqəli gərgin əməyin sənaye və ekologiya sektoruna yönəlmə, iqtisadi sistemdə əsaslı keyfiyyət yaradan, kənd təsərrüfatının

əvəzinə gələcəkdə informasiya və sənaye cəmiyyətinin yaranmasını meydana gətirən, əhalinin şəhərlərdə sıxlaşması ilə nəticələnən universal faktdır. Urbanizasiya yalnız şəhərlərdə insanların sıxlaşması deyil, demoqrafik cəhətdən inkişaf edən şəhərlərdə global əlaqələrin qurulması, eyni zamanda şəhər ətrafında ixtisaslaşmış şəhər cəmiyyətinin inşa olunmasının universal bir müddətidir. Urbanizasiya və ya şəhərləşmə faktı əhaliyə bağlı inkişaf olub, elə təşkil olunmalıdır ki şəhər əhalisinin və gələcək nəsillərinin həyatı təhlükə altında qalmasın eyni zamanda iqtisadi, sosial və mədəni quruluşda davamlı bir dəyişmənin və dinamikliyi ifadə etsin. Şəhərləşmə prosesi sadə əhalinin dar bir sahəyə yerləşməsindən əlavə həmçinin sosial və ictimai meydana gəlmələrlə əlaqədərdir. Şəhərləşmə prosesinin sürətlənməsi və ya əksinə ləngiməsi əhalinin artım proseslərinin inkişafı ilə əlaqədardır. Urbanizasiyanın miqdarı isə müəyyən zaman kəsimində ölkə və ya bölgə daxilində yaşayan əhalinin, buraya köçməkdə olan insanların say nisbəti ilə müəyyən olunur. Urbanizasiya mərhələsində müsbət faktorlardan biri- şəhər mədəniyyətinin əsasını təşkil edən dəyər və davranışların urbanizasiyada iştirak edən insanlar tərəfindən mənimsəməsidir. Ədəbiyyat mənbələrinin təhlilinə əsasən urbanizasiyanın digər müsbət cəhətlərini aşağıdakılardır:

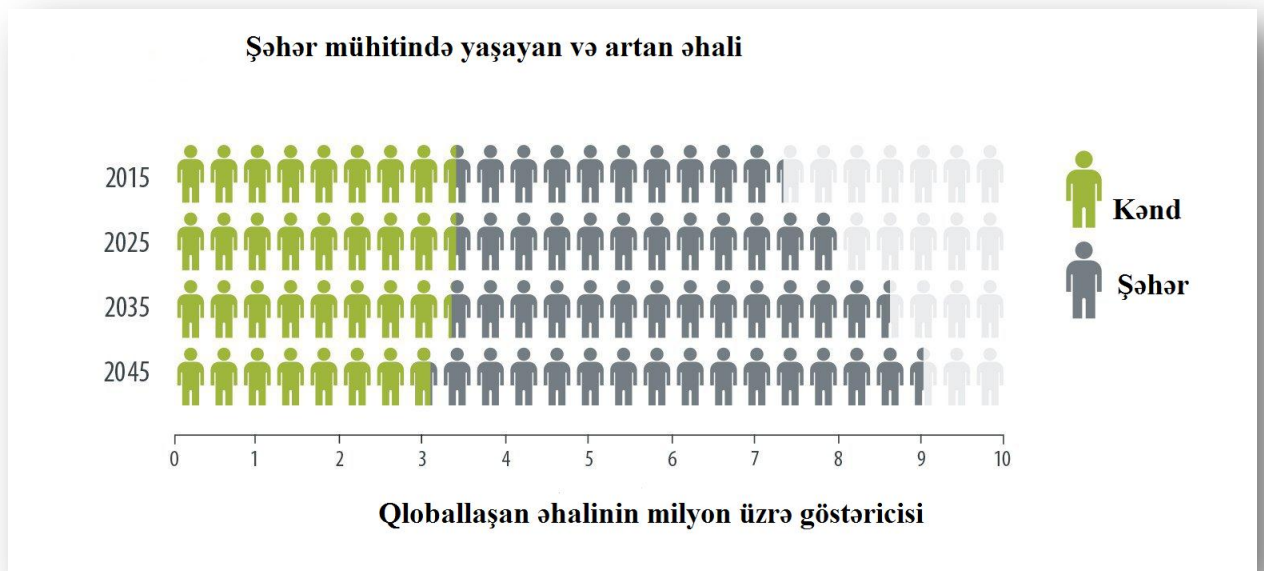
1. Şəhərlərin mühafizəsi məsələsinə fərdi yanaşma;
2. Şəhərlərin inkişafı üçün anonim əlaqələri gücləndirmə;
3. Şəhərlərin təkminləşməsi məsələsinə ağıllı yanaşma və mədəni dəyərləri göz önündə tutmaq;
4. Ətraf mühitə qarşı həssas yanaşma;
5. Təhsil sistemində yiyələnməkdə səmərəlilik;
6. Əməyin qiymətinə qoyulan gəlirin artması ilə istehsalə çəkilən xərclərin aşağı düşməsi;
7. Evlənmək yaşının yüksəlməsi, bununla birlikdə doğum hallarının azalması;
8. Səhiyyə və mədəni təsis müəsisələrinin daha yüksək inkişaf etməsi;
9. İnsanlar arasında ünsiyyətin tezləşməsi; (internet, telefon, mail və s.) [31, 35]

İnsanların cəmiyyət daxili ünsiyyətləri məkanın fiziki və iqtisadi göstəricilərinə etdiyi təsirinə görə çox əhəmiyyətlidir. Yəni hər bir urabizasiyalaşma prosesinə məruz qalan şəhərləri hər şeydən öncə iqtisadi vəziyyətinə görə ixtisaslaşdırırlar. Bu ixtisaslaşma özlüyündə şəhərlərin sürətlə böyüməsi, sənaye inqilabının inkişafı və bu proseslərdə aparıcı rol oynayan texnogen dəyişikləri birləşdirir, bu cür dəyişikliklər isə şəhərlərin fəza quruluşunda narahat edici situasiya yaratmaqla, urbanizasiyanın mənfi təsirlərini gücləndirir. Sürətlə, plansız və proqramsız artan urbanizasiya nəticəsində şəhər və şəhər əhalisinin şəxsi və cəmiyyətini təhdid edən bir sıra problemlər ortaya çıxmışdır. SAGE jurnalının 2016- cı il buraxılışının nəşrinə əsasən urbanizasiya faktının əsas mənfi xüsusiyyətlərini aşağıdakılardır:

1. İnsanların çoxluğu, ətraf mühitdə tullantıların artması, ərazi iqtisadiyyatına vurduğu zərər - Urbanizasiyanın ortaya çıxardığı problemlərdən ən kəsini sözsüz ki, ətraf mühitin çirklənməsidir. Bu problem nəinki ölkə daxilində, hətta global arenada günümüzün ən aktual problemlərindəndir. Əhalinin yaratdığı məişət tullantıları ətrafda xoşagəlməz görünüş və qoxudan əlavə, ərazinin iqtisadiyyatına zərər yetirməklə ərazidən istifadə balansının pozulmasına səbəb olur.
2. Səs-küy- Şəhər daxilində hədsiz sıxlıq nəticəsində yaranan, insanların psixologiyasına mənfi təsir edən, digər problemlər kimi sağlamlığımızı təhdid edən problem isə səs-küy çirkliliyidir.
3. Torpaqlardan istifadənin nəzarətində qeyri-müəyyənlik- Torpaqlardan ixtisasız şəxslərin qanunsuz istifadəsi nəticəsində torpaqların strukturunun pozulması, az məhsuldar olması, yaşıllıqla zəngin ərazilərin tənəzzülə uğraması.
4. Şəhəratrafi sahələrdə insanların məskunlaşması və iqtisadi təzyiq- Az inkişaf etmiş ölkələrdə urbanizasiya prosesi adətən saxta və ya sürətli şəhərləşmə termini ilə əvəz olunur. Bu terminlər öz xüsusiyyətini belə izah edir: böyük şəhərlərin ətrafında insanların məskunlaşması, ərazinin iqtisadi təzyiqə

məruz qalması, şəhəratrafı bu köçlərə qarşı müvafiq mənzil tələbini ödəyə bilədiyinə görə qanunsuz məskunlaşma faktının yaranması.

5. İnsanlar arasında mədəni dəyərlərdən çox, pulun və mənfəətin əsas planda olduğu əlaqələrin yaranması, mədəni uyğunlaşmazlıq- Köç edənlər üçün şəhərlərdəki mədəniyyəti mənimsəmə çətin və uzun vaxt alır. Bu çür uyğunsuzluq ikinci nəslin doğması ilə ailə içində gərginliklərə və qurşaq toqquşmasına səbəb olur.
6. Regionlar arasında balansın pozulması- Regionlar arası balansız pozulması adədən inkişaf etmiş ölkələrdə daha kəksin hal almışdır, çünki şəhərləşmə bölgədən bölgəyə fərqlilik göstərir. Nəticədə bölgələr arasında olan gəlir və həyat fərqliliyi meydana gəlir
7. İşsizlik- Şəhərlərdə kənd təsərrüfatı sahəsində iş imkanlarının az olması səbəbi ilə yaranır. İşsizlik şəhər həyatında ictimai problemlərə, yəni oğurluq, cinayət, terror və s. faktını sürətləndirir.
8. Ev və iş yerləri arasında nəqliyyata çəkilən xərc- Şəhərlərin kəndlərə nisbətən böyük olması, qət ediləcək ərazinin daha da məsafəli olması deməkdir. Bu səbəblə kənd yerlərində piyada gediləcək və az müddətdə çatılacaq yerlərə nisbətən, şəhərlərdə nəqliyyat vasitəsindən istifadə etməklə gediləcək yerlər maddi və zaman itkisi baxımından daha intensivdir.[30,32,37]

Şəkil 1. Şəhər mühitinə köç edəcək 30 il müddətində artan əhali, azalan kənd.

(Mənbə: BMT- nin Dünya Urbanizasiya Perspektivləri, 2011)

Şəhərləşmənin səbəbləri kimi cəzbedici- texnoloji və iqtisadi faktorları qeyd edilir. Bu 2 səbəb bir-biri ilə əlaqəli və ayrılmazdır:

1. Cəzbedici-texnoloji səbəblər:

- Kənd yoxsulluğuna qarşı şəhərin mədəni zənginliyi, bol çeşidliliyi, yüksək gəlir.
- Nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı- bu da öz növbəsində şəhərləşməyə etina edici siyasəti gücləndirir.
- Yeni şəhərlər qurmaq- nəticədə cəmiyyətarası münəfişələrin güclənməsi baş verir.

2. İqtisadi səbəblər:

- Kənd yaşayış şəraitində əhəlinin sayının artması ilə əlaqədar olaraq torpaq çatışmazlığı, ictimai-mədəni çatışmazlıq;
- Əkinçilik və heyvandarlıq sahəsində texnologiyaların inkişafının səmərəsiz qurulması;
- İqtisadi baxımdan texnoloji avadanlıqlara yüksək məbləğ qoyulması. [30]

Şəhərlər, gün keçdikcə daha çox sıx vəziyyət alır və buna paralel olaraq şəhərləşmə problemləri daha da artır, sağlam şəhər sayı hər keçən gün azalır. Bütün bunlara baxmayaraq sağlam şəhərlər, insanlar üçün hələ də cəzbedicidir. Sürətli və davamlı artan insanları geri qaytarmaq üçün dövlət müxtəlif layihələr hazırlayır, lakin buna baxmayaraq müvəffəqiyyətsiz nəticə verir. İndiki vəziyyətdə urbanizasiyanı ləngitməkdən çox şəhər əhalisini nəzarət altına almaq, şəhərin təkmilləşməsində istiqamətli işlərə təkan vermək, akademik işlərə dəstək olmaq problemin həllinə kömək edə bilər.

1.3 Ətraf mühiti mühafizə fəaliyyətinin əsas istiqamətləri

Ətraf aləmi amansız çirkləndirən eyni zamanda təbiətdəki xammaları ölçüsüz istehlak edən cəmiyyət, var olduğu planetin və yer üzərindəki bütün canlıların yaşayış şəraitini gündən-günə dəyişərək, həyat üçün qorxuducu hal yaratmışdır. Bu cür vəziyyətlər sürətli və davamlı artmağa başladığından artıq vaxt itirmədən tədbirlər həyata keçirilməlidir. Ətraf xarici aləmin qorunması-cəmiyyətin, insan sağlamlığının qorunması, bitki və heyvan aləminin tarixi zənginliklərinin qorunmasından ötrü maddi və mənəvi kömək göstərilməsi, kənd və şəhər sahələrində təbiət mənbələrindən müdəmadi istifadənin ardıcıl təşkil edilməsi, rəhbərlik məsuliyyətlərin məqsəd və hədəflərə çatdırılmasında iqtisadi və texniki avadanlıqlarla təmin edilməsi, potensial olaraq zərərli tullantıların təbii və bəşəri mühitə boşaldılmasının minimuma endirilməsi məqsədilə təbii resursların idarə edilməsini təmin etmək deməkdir. Bir sözlə desək ekoloji mədəniyyət ilə biotarazlığın pozulmasının və yox olmasının qarşısını almağa, mövcud qanunsuzluqları aradan qaldırmağa, ətrafı yaxşılaşdırmağa və inkişaf etdirməyə yönəlmiş işlərin cəminə ətraf mühiti mühafizə deyilir.

Ədəbiyyat toplusunun təhlilinə əsasən ətraf mühitin mühafizəsinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır:

1. Ölkənin təbii, tarixi və mədəni ətraf mühit ilə qarşılıqlı dəyərlərin aşkara çıxarılması, tanınması və qorunması, ətraf mühit və cəmiyyətin fəaliyyəti

- üçün lazımi hər cür vəsaitin təmin edilməsi, yenilənməsi üçün lazımlı işlər görmək;
2. Ətraf mühiti yaxşılaşdırmaq üçün yeni ictimai obyektlər, təşkilat və qurumların açılması, bu təşkilatların istehsal tutumlarının düzgün həyata keçirilməsinə kömək olmaq, təşkilatın rəhbərliyi və istifadəçilər arasında yaranan əməkdaşlığı maddi cəhətdən dəstəkləmək;
 3. Ətraf mühit biliklərinin formalaşması üçün reklam fəaliyyətləri həyata keçirmək məqsədi ilə kurslar açmaq, dəstəkləmək, müvəffəqiyyətli işləri mükafatlandırmaq;
 4. Ətraf mühiti mühafizə ilə əlaqədar konfrans və seminarlar hazırlamaq, universitet tələbələri arasında layihə yarışmaları təşkil etmək, uğurlu layihələri həyata keçirmək, mükafatlandırmaq üçün nəşr fəaliyyətində kömək olmaq;
 5. Ətraf mühitin çirklənmə dərəcəsini təyin etməklə yanaşı analiz və yoxlamalar üçün laboratoriyalar qurulmasına kömək etmək;
 6. Ətraf mühitin çirklənməsinə görə zərər çəkmiş insanlara maddi və mənəvi yardım göstərmək, eyni məqsədə xidmət edən çalışanlarla əməkdaşlıq etmək;
 7. Qlobal iqlim dəyişikliyi, ozon təbəqəsinin incəlməsi ilə əlaqədar lazımlı tədbirləri həyata keçirmək bərpaolunan enerji qaynaqları da daxil olmaqla, təmiz enerjiden istifadəyə dəstək vermək;
 8. Hava keyfiyyətini qorumaq, hava çirkliliyini, səs-küyü, vibrasiyanı ən aşağı səviyyəyə endirmək; bioresurslarımızın, yeraltı və yerüstü sularımızın, dəniz və okeanlarımızın, torpaqlarımızın qorunması və inkişafı üçün ətraf mühit standartları təyin etmək;
 9. Məişət və istehsalat tullantılarının qaynağının araşdırılması, siniflərə ayrılması, toplanması, çeşidlənməsi, müvəqqəti saxlanılması, geri qazanılması, yenidən istifadə edilməsi, enerjiyə çevrilməsi proseslərinə diqqətlə yanaşmaq;

10. Ətraf mühiti mühafizə sahəsində görülməli işlərin şəffaflığına zəmanət vermək, hər cür şikayəti məxfilik, şəffaflıq və obyektivlik prinsipi əsasında qiymətləndirməklə vətəndaş məmnuniyyətini təmin etmək. [11,14]

Yaşadığımız əsrdə sürətli urbanizasiya, bununla əlaqədar olaraq qidalanma, enerji, səhiyyə, təhsil, yalancı şəhərləşmə, sağlamsız sənayeləşmə, nəslə törənməkdə olan canlı növlər, artan çirklilik, global istiləşmə, iqlim dəyişikliyi və təbii fəlakətlər dünyamızın ən əhəmiyyətli xarici mühit problemlərini meydana gətirməkdədir. Təbii varlıqların məhv edilməsi bu gün yerli miqyasda olduğu qədər, interaktiv global miqyasda da sıx problemlərə gətirib çıxarır. Yaranmış sərhəd tanımayan problemlərin aradan qaldırılmasının; planlı sənayeləşmənin, daha çox yaşıl sahə yaradılmasının, xüsusilə ətrafda əmələ gələn məişət həmçinin istehsalat tullantılarının məskunlaşma yerlərindən uzaqlaşdırılmasının, təbiətə və cəmiyyətə zərər verməyəcək hala gətirilməsinin məsuliyyəti bir çox təşkilatların və idarəedici orqanların ətraf mühiti qoruma siyasətinin vəzifəsidir.

Ətraf təbii mühiti qoruma siyasətinin həyata keçirilməsi üçün yerli, regional, milli global səviyyəyə konfigurasiya edə bilən təşkilat rəhbərliyi vahidləri yaradılır ki, onların əsas missiyaları ətraf mühitin idarə olunma sistemi üzərində işləyərək, hədəflərin buna görə təyin olunaraq, dünya ölkələri arasında əməkdaşlıq etməkdir. Çünki global siyasətin həlli axtarışlarında tək ölkə daxilində işlər görməyin mənası yoxdur, bu proses ölkələrin mərkəzli probleminə çevrildikdə məna yarada bilər. Eyni zamanda ölkə daxilində həll edilməmiş problemləri global arenada həll etməyə çalışmaqda birmənalıdır. Ölkələr arasındakı texniki əməkdaşlıq sahəsində ortaya qoyulmuş problemin həlli strategiyası müstəqil fikirə sahib olmalı, nümunəvi layihə proqramları hazırlanmalı, maliyyə qaynaqları yaradılmalı, informasiya mübadiləsi genişləndirilməli, ətraf mühiti idarə edən rəhbər tərəfindən qanuni və institusional infrastruktur yaradılmalıdır. Yalnız bu zaman problemin həllini asan aradan qaldırmaq mümkün olacaqdır.

Ətraf mühitə düzgün münasibət və ətraf mühitdə faydalı davranışlar mövzusunda ekoloji şüurdan bəhs etmək lazımdır. Ekoloji şüurun məzmununa aşağıdakılar aiddir:

1. Ətraf mühitə aid olan problemlər, bu problemlərə həll yollarının tapılması, təbiət haqqında bütün məlumatlar;
2. Ətraf mühitin düzgün mühafizə olunmaması ilə yaranan narahatlıqların insanlar tərəfindən düşünülmən mənfi və ya müsbət rəftarların hamısı;
3. Ətraf mühit dostlarının təyin olunması və bunların müsbət davranışlarının digər insanlara da aşılması. [15]

Green Living Ideas cəmiyyətinin daxilərinə görə ətraf mühit dostu dedikdə ətraf mühitin problemlərinə tərəfsiz, biganə qalmayan, eqoist düşüncələrdən azad, avtomobillə gedəcəyi yerə mümkündürsə piyada gedən, lazım olmayan lampaları istifadə etməyən- bir sözlə enerjiyə tutumlu yanaşan, fərdi mənafeyini düşünməyən şüurlu insandır.

J. Jeffrey Peirce, Ruth F. Weiner və P. Aarne Vesilindin müəllifi olduğu Environmental Pollution and Control kitabına istinad edərək belə bir fikri qeyd etmək istəyirəm. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) tərəfindən təmiz istehsal yaratmaq üçün bir sıra missiyalar hazırlanmışdır. Vahid qarşısı alınan bir ətraf mühit strategiyası üçün məhsuldar proseslər davamlı olaraq tətbiq olunmalı, insanlar və ətraf aləm üzərindəki risklərin azaldılmalıdır- missiyası bunlardan biridir. Yəni, ənənəvi çirkliliyi əmələ gətirən hər bir tullantının qarşısı vaxtında alaraq iqtisadi faydalığa yiyələnmək lazımdır. [34]

Hər hansı bir fəaliyyət nəticəsində ətraf mühitə buraxılan, insanın sağlamlığını hədələyən hər cür maddəyə tullantı deyilir. Tullantılardan faydalı istifadə etmək üçün ətraf mühiti mühafizə fəaliyyətinin digər bir istiqaməti olan az tullantılı texnologiyaların tətbiqi ilə həyata keçirilən tullantının səmərəli şəkildə geri qaytarılması istiqamətidir. Bu istiqamət zamanı müxtəlif növ tullantıları geri qaytarmaq mümkündür. Məsələn, qablaşdırma tullantılarının geri qaytarılması:

Hər bir insan gündəlik ehtiyaclarını ödəmək məqsədi ilə müxtəlif məhsul alır. Alınan bu məhsulların daha sağlam və gigiyenik olması üçün bazara çıxarılan məhsulun quruluşunu xarici faktorlardan qoruyan qiymətli material olan- qablaşdırılmasına xüsusi əhəmiyyət verilir. Məhsulların qorunması və daşınmasına

xüsusi əhəmiyyətə malik olan qablaşdırma, məhsulun istifadəsindən sonra tullantıya çevrilərək, ətraf mühitə zərər vura bilər. Qablaşdırma tullantılarını digər tullantılardan fərqli olaraq çeşidləmək geyri qaytarmağa və təkrar istehsalə sövq edə bilər. Bu cür tullantıları geri qaytarmaq ətraf mühit sağlamlığı və iqtisadiyyat üçün əhəmiyyət kəsb edir. Aldığımız hər bir məhsulun qablaşdırmasını ayrı bir torbaya yığaraq poliqonlara qoysaq ilk addımı və üzərimizə düşəni etmiş olacağıq. Bundan əlavə qablaşdırma istehsal edən şirkətlər qablaşdırmanı yenidən istifadəyə uyğun olaraq dizayn etməlidir ki, yenidən istifadəyə yararlı olsun. Qablaşdırma tullantılarına aid olan jurnallar, kitablar, siqaret qutuları, saqqız, butulkalar, plastik torbalar, bateriyalar, şüşələr, metal qablaşdırmalar başqa qablaşdırma tullantıları ilə birlikdə əridilərək yenidən xammal olaraq istifadə olunur və geri qazanılaraq iqtisadi səmərəliyə səbəb olur. Məsələn: şüşə qablaşdırma məhsullarını əridərək daha aztullantılı, davamlı şüşə istehsal etmək, kağız və karton tullantıları geri qaytarma müəssisələrində yenidən kağız istehsalına yer verir və yaşıllıq sahələrin, ağacların qorunmasına kömək edir. Qablaşdırma tullantıların geri qazanılması təbii resursların qorunması, ətraf mühitin sağlamlığı, ölkə iqtisadiyyatının güclənməsi üçün əhəmiyyətlidir .

Ətraf mühitin mühafizə fəaliyyətinin əsas istiqamətləri:

1. Ekoloji mühit, ekoloji tarazlıq və cəmiyyət həyatının qorunması;
2. Ətraf mühit çirkliliyinin təsbit edilməsi, qarşısının alınması və ətraf mühit şüurunun inkişaf etdirilməsi;
3. Ətraf mühit çirkliliyi ilə əlaqədar məhkəmə və inzibati əməliyyatların aparılması mövzusunda icra ediləcək fəaliyyətlərin düzgün istiqamətləndirilməsi;
4. Milli qanunvericilik və beynəlxalq müqavilələr vasitəsi ilə canlı növlərin və məhsuldar ərazilərin qorunması;
5. Təhlükəli tullantıların və zərərli kimyəvi maddələrin daşınması əməliyyatlarının qanunvericiliyə uyğun olub-olmadığını nəzarət etmək;

6. Məişət və sənaye tullantılarının əsasında suların çirklənmə vəziyyətini, meşə
yanğınlarının yaranması vəziyyətini, tarixi əsər, ov heyvanları və təbiət
varlıqlarının oğurlanması vəziyyətini, video, fotoaparat və digər texniki
cihaz və vəsaitlərdən istifadə edərək cinayətləri təsbit etmək. [29]

FƏSİL II. Ətraf mühitdən istifadənin əsas istiqamətləri və xüsusiyyətləri

2.1 Qurunun təsərrüfata cəlb edilməsinin iqtisadi-coğrafi problemləri

Məskən saldıığımız və sığındığımız, həyatımız üçün lazımlı hər cür bitkini yetişdirə bildiyimiz torpaq-iqlim şəraitlərinin dəyişməsinə görə müxtəlif qalınlığa malik olan, rəng çalarları, fiziki və bioloji tərkibi, kimyəvi quruluşu və reaksiyası daima dəyişməkdə olan, keçmişdə olduğu kimi indi və gələcəkdə də insanların hava və qidaya olan ehtiyaclarını ödəyən bir varlıqdır. Quru sahə yüz illərlə davam edən bir tərəqqinin yəni, qayaların dağılaraq kimyəvi quruluşunun dəyişməsi, bakteriya və göbələk orqanizmlərinin sürətli çoxalması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Dünyada və ölkəmizdə sürətli əhali artımı nəticəsində insanlar aclıq təhlükəsiylə qarşı-qarşıya gələrək, torpağdan daha da yüksək səviyyədə fayda əldə etməyin yollarını axtarırlar. İnsanın ətraf mühitə anormal təsiri və toksiki tullantıları, kimyəvi gübrələr, kanalizasiya şəbəkələrinin nasaz olması nəticəsində torpaqda yaşayan canlılar, orada bitən və yetişdirilən bitkilər, bu bitkilərlə qidalanan canlılar zərər görür, torpağa atılan kimyəvi materiallar torpağın assimilyasiya xüsusiyyətini ləngidir, optimal temperaturu dəyişdirir, torpağın məhsuldarlığının zəiflədərək struktursuz quru zonalar yaratmasına səbəb olur. Bu səbəblə də quru ərazilərin təsərrüfata yenidən cəlb edilərək yararlı hala gəlməsi üçün planlaşdırma tədbirləri görülür.

Quru ərazinin yenidən planlaşdırılmasında məqsəd; ərazini ilkin təbii görünüşünü geri qaytarmaq, həmişə olduğu kimi iqtisadi fəaliyyətə cəlb etmə proseslərini həyata keçirmək, dəqiq araşdırma ilə qurunun mövcud təbii vəziyyətini müəyyən etmək, istehsalə yararlı olub olmayacağını proqnozlaşdırmaq, yararlıdısı işlənməsinə kömək göstərmək və s.-dir. Araşdırma başlamamışdan əvvəl quru ərazinin yenidən təsərrüfata cəlb olunmasında istifadə ediləcək plan və layihələrin sürətli həyata keçməsi, gözlənilən nəticəni verməsi üçün müəssisənin fəaliyyəti ilə birgə hazırlıq dövrünü keçməlidir. Araşdırmanın nisbi nəticə verməsi zamanı ərazinin planlaşdırılmasından və təsərrüfata yenidən cəlb edilməsindən söhbət edə bilmərik. Qurunun yenidən təsərrüfata cəlb olunması üçün ilkin

vəziyyətin dəqiq müəyyən ediləsi texniki-iqtisadi planlaşdırma işlərinin ilkin şərtidir. Azərbaycanın ən böyük Neft Şirkəti olan SOCAR-ın “Ekologiya İdarəsində” keçdiyim təcrübəyə əsasən qurunun təsərrüfata cəlb olunmasında nəzərə alınmalı 3 amil mövcuddur:

1. Torpağın iqlim vəziyyəti- meteorologiya stansiyalarından alınan illik və aylıq olaraq ortalama hava istiliyi, qar və yağış miqdarı, günəşli və buludlu günlər nəzərə alınmalıdır. Torpağın iqlim vəziyyətinin nəzərə alınması yenidən təsərrüfata cəlb prosesinin gedişini ləngidə və ya sürətləndirə bilər. Ona görə də becəriləcək hər bir bitkinin özünəməxsus xüsusiyyətləri- susuzluğa dözümlü olub-olmaması, işıq sevib-sevməməsi, duzluğa davamlı olub-olmaması əvvəlcədən müəyyənləşməlidir ki, əkiləcək torpaqda bol məhsul verə bilsin.
2. Torpağın fiziki və kimyəvi xüsusiyyətləri- torpağın fiziki və kimyəvi tərkibi laboratoriyada analiz edilərək, torpağın su tutumu, hava keçiriciliyi, tərkibindəki qida maddələrinin kafi olub olmadığı, duzluluq dərəcəsi araşdırılmalı və müşahidələrə əsaslanan torpaq profilləri çıxardılmalı, torpağın xüsusiyyətlərinə görə torpaq xəritəsi yaradılmalıdır. Torpaq xəritəsinin əsas məqsədi yenidən təsərrüfata cəlb proseslərində hansı bitkinin hansı növ torpaqlarda daha məhsuldar olacağı haqqında köməklik göstərməkdir;
3. Torpağın bitki və heyvan örtüyü- quruda mövcud heyvanat aləmi, meşə ağac növləri, bitki örtüyü və bu örtük daxilində məskunlaşan canlı orqanizmlər təyin olunmalı, növlərin sabit saxlanılması üçün planlaşdırma tərtib edilməlidir. Qurunun ilk və son vəziyyəti arasındakı növ tərkibinin ortalama məhsul miqdarı təyin olunmalı, növ müxtəlifliyinin artması yönümlü aparılacaq tənzimləmələr bu mövzu üzərində cəmləşməlidir. [19, 20]

Planlaşdırma zamanı əvvəlcə quru sahə təsbit olunur, torpaq xəritəsi çəkilir. Sağlam torpaqlardan buldozerlər vasitəsi ilə bitki mənşəli torpaq layları götürülür, planlama başa çatdıqdan sonra yenidən işlənəcək quru sahə üzərinə

əlavə edilir. Quru sahədə su və külək erroziyasının qarşısını almaq üçün, bitki mənşəli torpaq laylarını tökməmişdən əvvəl suvadavamlı çəmən, çayır, yonca, paxla kimi bitkilər əkilməlidir. Daha sonra isə təsbit olunan quru sahəyə məhsuldar canlı mikroorqanizmlər əlavə edilir ki, torpağın özünü tənzimləmə xüsusiyyəti bərpa edilsin, dərhal sonra isə mineral gübrələr torpağa verilir və vaxtı vaxtında suvarılma aparılır ki, planlaşdırma müsbət nəticə ilə yekunlaşsın. Yenidən işlənib hazırlanmış quru sahə təsərrüfat üçün əhəmiyyətli hal alır, iqtisadi gəlir və insanların artan tələbatını ödəyir, gələcəkdə istirahət zonaları, parklar, yaşıllıqlar üçün əhəmiyyətli hal alaraq coğrafi mühiti yaxşılaşdırır.

Quru ərazilərin yenidən işlənib hazırlanması sahəsində əlbəttə iqtisadi göstəricilərdə bir sıra problemlərin yaranmasına səbəb olacaqdır. Bu problemlərdən ən əsası çəkilən xərclərdir.

Yenidən hazır vəziyyətə gətirilən sahənin alınması prosesi üçün müəssisə və ekoloji yaxşılaşdırma təşkilatları tərəfindən edilən bütün bu xərclər əslində maddi istehsal ilə əlaqədar olan xərclərdir. Çünki məhsuldar bir torpaq əldə etməkdən ötrü çəkilən xərclər əlavə gəlirin çoxaldılmasına əsaslanır. Kənd təsərrüfatına yararlı olacaq quru sahənin yenidən işlənməsi, eroziya nəticəsində yaranan quru-daşlıq sahələrin məhsuldar torpaqla əvəz edilməsi bitkçiliyə və əkinçiliyə yararlı olan sahələrin qazanılmasından əlavə müxtəlif layihələr üçün istifadə edilə biləcək təsərrüfat mənbəyinə çevrilir. Ekoloji mühəndis xidmətlərinin üstünlük verildiyi bu sahəyə çəkilən xərclər nəticəsində daha az ərazinin istifadə edərək torpaq məhsuldarlığının artmasına, ərazilərin coğrafi mövqeylərinin uyğunluğuna və yeni qaynaqlar yaradılmasına nail olacağıq. Bu isə iqtisadi baxımdan istehsal xərclərini azaldacaqdır. Əksinə torpağın məhsuldarlığının itirilməsi gəlir ünsürlərini yox edərək ziyana, mədəni və milli dəyərlərin yox edilməsinə səbəb olacaqdı. Hər şeydən əvvəl quru sahələrin yenidən işlənib hazırlanması ətraf mühitə dəyən zərərləri azaldacaqdır.

Quru sahənin iqtisadi problemlərindən savayı coğrafi mühitə dəyən bir sıra problemləri vardır ki, aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- ✓ Landşaft faktı

Qurunun təsərrüfata cəlb edilməsi zamanı landşaftları dağılması düşünülməmiş həyata keçirilir, amma nəzərə almaq lazımdır ki həmin quru sahədə növü kəsilmək təhlükəsi ilə üzləşən heyvanlar, bitkilər yalnız o sahə üçün xarakterik olan növlər vardır. Ona görə qurunu təsərrüfata cəlb etdikdə həmin landşaftda yaşayan bitki örtüyü, heyvan növləri qorunulmalıdır.

✓ Daş və qaya faktı

Quru torpaq səthində və yaxud içində olan diametri 7.5 sm-dən böyük daş və qayalar torpaqların yenidən işlənməsinə çətinlik törədir. Quru sahələri intensiv olaraq daşlardan təmizləmək geniş hektarlıq sahələr yaradacaq və yeni sahə məhsuldar əkinçilik təsərrüfatına cəlb olacaq, coğrafi mühit daha da estetik görünüş alacaqdır.

✓ Duzluluq faktı

Müəyyən səbəblərlərdən həddindən artıq suda həll ola bilən ion konsentrisiyalı duzlar (Na^+ , Ca^+ və s.) quru torpaqlarda toplanmışdır. Düzdür, duzluluğun yüksək olması duzadavamlı bitkilərin inkişafına optimal şərait yaradaraq məhsuldar ola bilər, amma nəzərə almaq lazımdır ki coğrafi mühiti təşkil edən digər növ bitkilər duzlu torpaqlarda yüksək məhsul verməyə bilər və nəticədə tənəzzülə uğrayar. Bunun qarşısını vaxtında almaq üçün quru torpaq sahələri işlənməmişdən əvvəl duzluluğu yuyularaq yüngül duzluluq səviyyəsinə gətirilməlidir.

✓ Quraqlıq faktı

Quru sahələrdə nəm miqdarının qeyri- kafiliyi, müvəqqəti qıtlığı təbii iqlim hadisəsi və gizli təhlükə törədən, dünyada təbii fəlakətlərin təsir xarakteristikasına görə ilk sıralarda yer alan və gündəmli müzakirə mövzusu olan-quraqlığın yüksəlməsi məhsulun miqdarının azalmasına, bitki və heyvanlar üçün təhlükəyə, sahənin coğrafi göstəricilərinin normadan kənara çıxmasına səbəb olur. Eksternal hadisələr arasında yer alan quraqlığın asta inkişaf etməsinə baxmayaraq, o, uzun müddətli xroniki faktdır və qarşısı vaxtında yüksək təzyiqli borulu suvarma şəbəkəsi ilə alınmalıdır. Quraqlığın əmələ gəlməsi şiddətli külək, hər hansı zaman daxilində yağış sularının azalması ilə buxarlanma və tərləmə arasındakı tarazlığın

pozulmasına əsaslanmışdır. Uzun müddətli quru hava nəm azlığı yaradaraq quru zonalarda bitki, meşə və su qaynaqlarında azalmaya səbəb olur və nəticədə, sərt ekoloji, iqtisadi, coğrafi, ictimai problemlərin ortaya çıxarır.

✓ Səhralaşma faktı

İnsan və iqlim göstəricilərinin əsas rol oynadığı səhralaşma- sahə təxribatı nəticəsində törəyən, quraq və az yağışlı sahələrdə meydana gələn, özü ilə bilikdə iqtisadi-coğrafi problemlər gətirən qurunun təsərrüfata cəlb edilməsində əsas risk faktorlarından vaciblərindən biridir. Səhralaşmanın təsərrüfata təsirinin hiss edildiyi ölkələrdə ən ciddi problem qida azlığı, aclıqdır. Səhralaşmanın təsiri xüsusi ilə XX əsrdə Afrika qitəsində ciddi dərəcədə hiss edilmiş, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən problemin həlli ölkələrarası ortaq məsuliyyət prinsipi əsasında axtarışına başlanmışdır. Hələ 1992-ci ildə Rio Konfransında hökumət nümayəndələri səhralaşmanı global problem kimi qeyd edərək qarşısının alınması, iqlim dəyişiklərinin səhralaşmaya təsirinin öyrənilməsi, səhralaşma nəticəsində yaranan biomüxtəliflik itkisinin dayandırılması üçün müqavilə hazırlayaraq, qərar qəbul edilmişdir. Fikrimcə səhralaşmaya məruz qalan həssas və riskli ərazilərin bərpası üçün prioritetli iş sahələri təsbit edilməli, beynəlxalq maliyyə yardım fondları yaradılmalı, torpaqdan istifadənin pozuntusu zamanı hüquqi tədbirlər görülməli, ərazinin eroziyaya qarşı həssasiyyətini azaltmaq üçün orqanik kənd təsərrüfatı, meşəsalma və meşələrin reabilitasiyası strategiyalarını həyata keçirəcək şirkətlərlə əməkdaşlıq edilməlidir.[19, 20, 30]

2.2. İqlim və rekreasiya resursları və onlardan istifadənin ekoloji-iqtisadi xüsusiyyətləri

Təbii xarici ətrafı tam qavramadan insan və ətraf arasındakı qarşılıqlı təsiri başa düşmək, dərhal səmərəli nəticələr çıxarmaq qeyri-mümkündür. Ekologiya və coğrafiya elmlərinin birgə mövzusu və ətraf mühitin əsas amillərindən biri olan, cazibə qüvvəsinin təsiri nəticəsində dünya üzərində kürə şəkilli hal almış qazlar birliyindən ibarət, günəş enerjisinin təsiri ilə müxtəlif hadisələrin əmələ gəlməsinə şərait yaradan-atmosferdir. Atmosfer kürə şəkilli toplanmış, ehtiva etdiyi qazlar-

azot, oksigen, karbon və təsirsiz qazlar, su buxarı, ozon yer ilə birlikdə dövr edir, bu səbəblə də biz yerin döndüyünü hiss etmirik. Atmosfer təbəqələrini-troposfer, stratosfer, mezosfer, termosfer, ionosfer, ekzosferi təyin edən əsas ünsür istilikdir. Bu təbəqələrin qalınlığı cazibə, istilik və xətti sürətin təsiri ilə ekvator dan qütbələrə doğru azalır. Atmosfer daha çox yerdən əks olunan şüalar vasitəsi ilə isindiyinə görə, yerdən yüksəldikcə istiliyin və sıxlığın ən xarici laya doğru azalması müşahidə olunur. Atmosferin ekoloji baxımdan əsas faydaları:

1. İqlim hadisələrinin meydana gəlməsi;
2. Günəşdən yer səhtinə qədər gələn, canlı orqanizmlər üçün təhlükə törədən şüaları süzərək geri əks etdirir, yer səthi ilə təmasın qarşısını alır. Beləliklə gecə və gündüz rabitəsində temperatur fərqləri formalaşmağa başlayır.
3. Tənəffüs, qidalanma, fotosintez bir sözlə- həyat üçün ən lazımlı proseslərin yaranma mənbəyidir;
4. Yer kürəsi ilə birlikdə fırlanaraq, baş verə biləcək sürtünmənin qarşısını alır, bu sürtünmədən əmələ gələ biləcək yanma prosesinin qarşısını alır;
5. Meteoritlərin və ultrabənövşəyi şüaların yer üzünə enməsinə əngəlləyir. Ultrabənövşəyi şüaların bir qismi isə yer tərəfindən udulur, çünki insan orqanizmində sümüklərin sağlam inkişafı üçün zəruridir;
6. Dünyamızın normadan kənar istiləşməsinə və ya əksinə soyumasının qarşısını alır;
7. Günəş şüalarının yer üzərində bərabər dağılmasını təmin edərək, kölgəyə məhkum olan əraziləri də işıqlandırır;
8. Atmosferdə üfüqi hava xəttləri günəş işığı qəbul edən ərazilərin çox isti, qəbul edə bilməyən ərazilərin çox soyumasının qarşısını alaraq, ekoloji balansı sabit saxlamağa çalışır. [8, 12]

Əgər Yer kürəsinin ətrafında atmosfer dövr etməsəydi və mövcud qaz qarışığına malik olmasaydı, Ayda baş verən bəzi hadisələr Dünyada da öz əksini tapacaqdı. Belə ki, gecələri çox soyuq gündüzləri çox isti olacaqdı, gündüz günəş şüası ilə doymayan zona hədsiz soyuq və kölgəli, günəş şüası ilə doyan zona isə hədsiz isti və işıqlı olacaq, hər an təxmini minlərlə meteorit yer üzünə çarparaq

parçalanacaq və yer üzünü qalın bir təbəqə örtəcək, ən əsası canlı həyat var olmayacaqdı. Nəticə olaraq yer üzünü qoruyucu, tənzimləyici və bərpaedici resursu atmosfer canlı orqanizmlərin var olmağı üçün əsas şərtlərdəndir.

İqlim və hava proqnozu bir-birindən fərqli anlayışlardır. Belə ki iqlim uzun illərin müşahidəsini özündə cəmləşdirdiyi halda, hava proqnozları bir neçə saat, gün, həftə içərisində müşahidələrə əsaslanır və hər gün dəyişir. Havanın vəziyyəti insanın gün içində dəyişən əhval-ruhiyyəsinə bənzədilə bilər. Necə ki günə yaxşı başlayıb, eyni günün içində eşidiyimiz pis xəbərlə əhval-ruhiyyəmiz birdən- birə korlana bilər, hava vəziyyəti də gün içində dəyişkən keçə bilər. İqlim isə insanın xarakterinə oxşadıla bilər, belə ki bir insanın cəmiyyətə tutuğu mövqeyini təyin edən xarakteri, şəxsiyyəti uzun illər nəticəsində formalaşır və bir anda dəyişməsi mümkün deyil.

İqlim-təbii ətraf mühitə və canlı orqanizmlərə birbaşa təsir edən, müəyyən bir ərazidə uzun müddət müşahidə edilən temperatur, rütubət, hava təzyiqi, külək, yağış və s. kimi meteoroloji hadisələrin cəminə verilən addır. Müəyyən edilmiş bir ərazinin iqlimi o sahənin qalıcı qar vəziyyətinə, dənizlərə olan uzaqlığına, günəşli günlərin sayına bağlıdır. İqlim resurslarını araşdıran elm sahəsi iqlimşünaslıq adlanır və iqlim növlərinə, istilik, yağış, qar, rütubətlik rejminə görə təsnif olunur. Yer üzərindəki qayaların fiziki və kimyəvi həll edilməsində, suların, buzlaqların, dalgaların, küləklərin, xarici mühitə təsir dərəcəsinin və müddətinin müəyənləşdirilməsində iqlim faktoru əsaslı rola malikdir. Məsələn, qar dağlıq zirvələrdə eyni zamanda qütb bölgələrində, külək çöllərdə və quraq bölgələrdə, göllər yağışlı iqlim bölgələrində daha təsirlidir. Hər hansı bir zonanın iqlimi haqqında ən qısa və məzmunlu məlumatı bitki örtüyündən istifadə edərək əldə edə bilərik. Məsələn məlumdur ki, kaktus suya davamlı bitki olduğundan, yağışın az olduğu quraq bölgələrdə becərilir.

Son illərdə ətraf mühitdən istifadə mövzusunda qlobal iqlim dəyişməsi bəşəri faktorların əsası təşkil etməyə başlamışdır. Bu mövzuda Amerika Birləşmiş Ştatları liderliyi əsasında imzalanan UNFCCC (United Nations Framework Convention on Climate Change) qlobal iqlim dəyişikliyinə əsaslanan hökumətlər

arası ilk müqavilələrdən biri olub istixanan effekti yaradacaq qazların miqdarının aşağı salınması, bu təsirlərin miqdarının minimuma qədər endirilməsinə əsaslanmışdır. Əsas məqsədi insanlardan qaynaqlanmayan, dünyanın orbitindəki fərqliliklər, günəş şüalarının yerə düşmə bucağında fərqliliklər, vulkan nəticəsində yarana biləcək iqlim dəyişkənliklərinin həllinə yönəlmişdir. İqlim dəyişiklikləri ekoloji, iqtisadi, sosial mühitə təsir edir və müxtəlif xüsusiyyətlər yaradır:

- ✓ İqtisadi mühitə təsiri: kənd təsərrüfatı və məhsulların müxtəlifliyi, sənayenin tənəzzülü, turizm və nəqliyyat istiqamətləri, ölkələrarası ticarət əlaqələri sahələrində global istiləşmə zamanı köklü dəyişikliklər yaranır.
- ✓ Sosial mühitə təsiri: əhəlinin saylarını, geyim və ərzaqlarını, iqtisadi fəaliyyətlərini, şəxsiyyətini, sağlamlıq xüsusiyyətlərini, mədəni dəyərlərini çoxyönlü dəyişdirir.
- ✓ Ekoloji mühitə təsiri: xarici qüvvələrin təsirindən yerin formalaşması, torpağın məhsuldarlığının, eroziyasının, bitki örtüyünün tənəzzülü, yeraltı və yerüstü su vəziyyətlərinin- göllərin və çayların kimyəvi özlüyünü itirməsi, okean axıntılarının istiqamətinin, duzluluğun, sürətinin nisbətinin dəyişməsi, qalıcı qar örtüklərinin formalaşması, meşə florası və əkinçiliyin dağıdılması.[33,38]

Rekreasiya, insanların mövcud olduqları yerdən başqa yerə və ya ölkəyə getdikləri və orada müəyyən bir müddət müxtəlif məqsədlər üçün qalmaları, təkrar öz yerlərinə ya da ölkələrinə qayıtmaları ilə əlaqədar aktual fəaliyyətlərdən biridir. Turizmə sürətli inkişaf edən və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə artan bir şəkildə üstünlük verilir, ona görə ki, ölkənin əsas milli iqtisadiyyatında olan gəlir fəaliyyətini təmin edən sektorlardan biridir. Rekreasiya çox gəlirli sahə olduğundan, heç bir ölkənin turizm gəlirlərindən əl çəkməyəcəyini düşünürəm, bunun üçün də ölkə daxilində investisiya planlanması, təbii və mədəni dəyərlər nəzarət altında saxlanmalıdır. Turizm, yalnız ölkələr üçün deyil insanlar üçün də əhəmiyyətli bir fəaliyyətdir. Çünki çətin inkişafdan keçən şəraitdə həyat

standartının artması, əlavə gəlirin yaranması, iş həyatının gətirdiyi çətinlik və stress səbəbi ilə insanların turizmə ehtiyacları vardır.

Ətraf mühitdə müvəffəqiyyətli bir turizm fəaliyyəti üçün təmiz, nizamlı və sağlam ekoloji mühit tələb olunur. Turizmə yüksək dərəcədə üstünlük verilməsinə baxmayaraq müsbət təsirlərinin yanında mənfi təsirlərdə inkişaf edir. Təbii ətraf mühiti qoruyaraq turizmin inkişafını səmərəli təşkil etmək yalnız və yalnız həqiqi, tarazlı, balanslı təbiiqlərlə mümkün olacaqdır. Ətraf mühitə həssas yanaşmayan, təbiət ilə ayaqlaşma bilməyən obyektlər turizm şüuruna sahib müasir insanlar üçün cazibədarlığı olmayan, itələyici strukturla malik olaraq görülməkdədir. Rekreasianın həm ekoloji həm də iqtisadi xüsusiyyətlərinə uyğun müsbət və mənfi istiqamətləri mövcuddur.

✓ *Müsbət istiqamətləri:*

1. Düzgün rekreasiya qurulduğu yerlərdə iqtisadi böyümə- investisiya, valyuta, gəlir və məşğulluq baxımından iqtisadiyyata müsbət qatqı;
2. Yoxsul xalqa yardım- belə ki inkişaf etmiş ölkələr yoxsul xalqlar üçün mədəni festivallar təşkil edir, burada da əl işləri olan məhsullar turistlər tərəfindən bəyənilir və alınır, əmələ gələn əlavə gəlir yoxsul xalqın rifahını yaxşılaşdırmaq üçün istifadə edilir;
3. Rekreasiya fiziki baxımdan ətraf mühitdə mövcud olan təbii və tarixi qaynaqların qorunmasını təmin edir;
4. Rekreasianın mədəni baxımdan isə ətraf mühitdə sənət, folklor, festival, teatr kimi tədbirlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və gələcək nəsillərə qədər ötürülməsinə istiqamətlənir;
5. Rekreasianın inkişaf etməsi ilə infrastruktur işləri yol, su, elektrik, rabitə və nəqliyyat, yeni restoranlar və istirahət mərkəzlərinin yaradılması ilə cəmiyyətin yaşayışını yaxşılaşdırır;
6. Rekreasiya siyasi və sağlamlıq cəhətcə böyük əhəmiyyətə malikdir. İnsanlar virtual mediadan bəyəndikləri ölkələri maraqlanıb fərqli mədəniyyətlərə yiyələnmək istəyirlər, nəticədə insanlar bir-birlərinə daha yaxın olaraq eqoist düşüncədən uzaqlaşır, insani düşüncə əsas planda inkişaf

edir. Bununla da rekreasiya vasitəsi ilə dünyada irqçilik anlayışını insan məhəbbəti anlayışı əvəz edir;

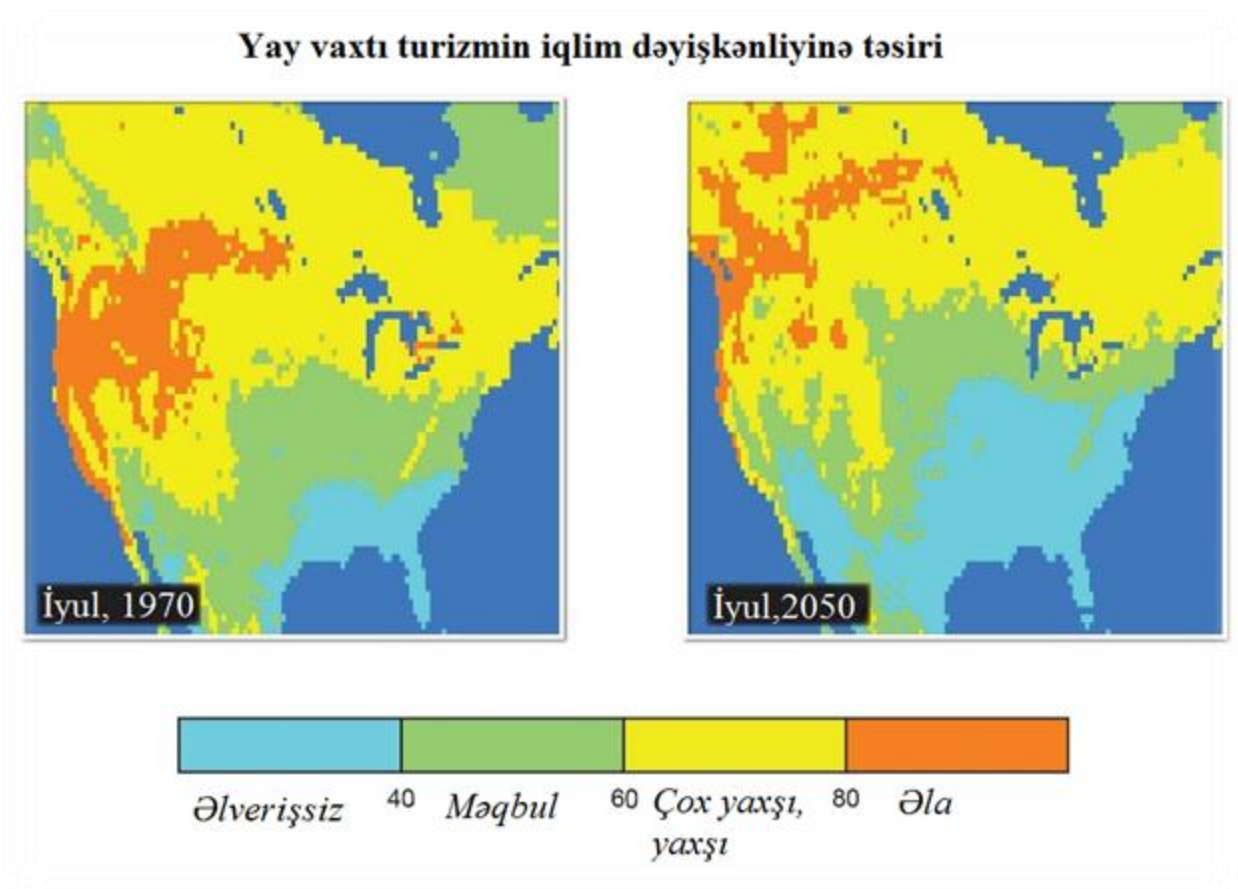
7. Turist qəbul edəcək ölkə əhalisi fərqli mədəniyyətlərə malik insanlar tanımaq, yeni-yeni dostlar qazanmaq və ölkəyə gələn turistlərə kömək məqsədi ilə xarici dili öyrənmə istəyinin artması, milli şüurun inkişafı.[30,31]

✓ *Mənfi istiqamətləri:*

1. Rekreasiyada insanların kütləvi və həddindən artıq səyahət etmə istəyindən asılı olaraq yeni aeroport, mehmanxana, yüksəkmərtəbəli binalar tikilir, nəticədə təbii mühit məhv olma riski ilə qarşılaşır, heyvan növləri və bitki florasının ekosistemi dağıdılır, tullantı və səs-küy fazası intensivləşir.
2. Turizmin qloballaşması ilə insanlar öz mədəniyyətindən daha uzaq mədəniyyətə sahib olduğu ölkələrə gedərək, öz əxlaqlarını yerli xalqla tanış edir və ənənəvi əxlaqın sosial- iqtisadi pozulmasına gətirib çıxarır.
3. Ölkə ərazisində qaynaqların qısa müddət üçün qıtlığının yaranması dövründə turistlər üçün yeni alternativ xərclər yaranır və bu da süni qiymət artımları ilə nəticələnir;
4. Yerli xalqın turistlərə etina edərək onları təqib etmə istəyləri nəticəsində mədəni qarşı durmalar formalaşır, sağlamsız bazar yaradılaraq şiddət, cinayət və narkotik faktlarının çoxalması baş verir. [27]

Turizmin , bəhs etdiyimiz faydalarının yanında zərərli təsirləri yalnız ekoturizm inkişafı ilə görməməzlikdən gəlinə bilər, çünki turizmin qazandırdığı ümumi qazanc danılmaz reallıqdır. Davamlı ekoturizmin əsas məqsədi insanların turizm haqqında məlumatlandırılması, yerli xalqa ekoloji maarifləndirmə tətbiq edərək turistləri gəlir qaynağı olaraq görməyə son vermək, təbii, iqtisadi və ekoloji qaynaqların istismarının minimum endirilməsinə, rekreasiya sahəsindəki gəlirlərin mənfi təsirsiz artılmasına yönələn qaynaqların qorunmasına və itkilərin minimuma endirilməsinə əsaslanmışdır. Başqa sözlə ekoturizm-ağacları kəsmədən və ətraf mühitə zərər vermədən, yalnız bir yerin təbii gözəlliyini görmək, növ müxtəlifliyi

ilə tanış olmaq üçün qonaq gələn turistlərdən pul qazanmağın yoldur. Lakin qeyd edim ki bəzi ekoturizm layihələri insanları maarifləndirməyə, təbii gözəllikləri təqdim etməyə yönəlmişlər. Ekoturizm layihəsi diqqətli planlaşdırma tələb edir. Çünki turistləri sığınacaqla, qida ilə, rahatlıqla, rəhbərlə təmin etməli; baş verəcək hər hansı bir qəzada məsuliyyət daşımali; mədəni müxtəliflikləri aşma bilmək üçün səbrlə addım atılmalıdır. Müvəffəqiyyətli ekoturizm layihəsi zamanı ətraf mühitə, habelə bioresurslara ziyan dəyməyəcək, meşələr qorunacaqdır.

Şəkil 2. Yay vaxtı cəlb olunan turistlərin müxtəlif sərhəd dövlətləri arasında əlverişsiz, məqbul, çox yaxşı və əla sahələrində 80 il ərzində etdiyi dəyişikliklər.

(Mənbə: ABŞ, Turizm İqlim İndeksi)

2.3 Su resursları, onların iqtisadi-coğrafi qiymətləndirilməsi və mühafizəsi

Dünyamızı digər planetlərdən fərqləndirən ən əsas xüsusiyyətlərdən biri də su ilə əhatə olunmasıdır. Tarixə nəzər saldıqda, məlum olur ki dünya

mədəniyyətlərinin formalaşmasında, yaşayış sahələrinin təyin olunmasında ən əhəmiyyətli faktor olan, əlçəkilməz və canlı orqanizmin fəaliyyətinin davam etirə bilməsi üçün olmazsa olmaz sudur. Cəmiyyət-təbiət əlaqəsi kontekstində həyati əhəmiyyətə malik, həyatın başlanğıcı, əvəz olunmayan bənzərsiz bir qaynaq olan su olduqca qədim tarixə söykənir, insanın öz həyatı üçün sudan səmərəli istifadə etmə məşğuliyyəti isə bu əlaqə kontekstinin özəyinin əsas təyin edicisidir. İnsanların gündəlik fəaliyyətlərinin davam etdirə bilməsi, təlabatı üçün qidaları yetişdirməsi, enerji əldə etməsi susuz qeyri-mümkündür. Təbiətin bir bədən olduğunu fərz etsək, bu bədənə can verən varlığın döyünən ürəyi su yəni- çaylar, dənizlər, göllər, okeanlar olduğunu görəcəyik. Xüsusi axıcılığa malik olan su və su resursları, hamımızın bildiyi kimi H_2O formulasından ibarət, var olduğu hər yerə yeni həyat bəxş edən, təbiətin əsas elementi, təməl maddəsidir. Suyun quruluşunu (H_2O) xatırladıqda isə bir elementin yanıcı, digər elementin isə yandırıcı xassəyə malik olduğu aydın bilinir. Lakin su bu iki xüsusiyyəti özündə daşımadığına görə, canlılar üçün oxşarı olmayan bir maddədir. Suyun əhəmiyyətli digər xüsusiyyəti isə $0^{\circ}C$ temperaturda donmuş halıdır. Fizika qanunlarına əsasən buzun sıxlığı sudan daha az olur və bu səbəbdəndə okeanlarda və qütblərdə su səth hissədən donmağa başlayaraq içərisinə aldığı canlıların yaşamasına şərait yaradır.

Özünü təzələyən və tükənmədən var olmağa davam edən su, yer üzərində daima dövr halındadır. Bu dövr səth sularının buxarlanaraq səmaya qalxması, su buxarının hava buxarına qarışaraq atmosferin üst təbəqələrinə ötürülməsi, atmosferin üst soyuq hava buxarı ilə buludlar halında sıxlaşması, su damcıları əmələ gətirməsi və yağış olaraq yer üzərinə səpələnərək su qaynaqlarının bəslənməsi deməkdir. Amma yalnız bu dövr vasitəsilə su ehtiyatlarının bitməyəcəyini ümid etmək düzgün deyildir. Mövcud su resurslarından fabrik və ya əkinçilikdə istifadə zamanı kimyəvi maddələr suyun keyfiyyətini dəyişir amma keyfiyyətinin dəyişməsi yalnız bu amillə bitmir, digər amillər isə aşağıdakılardır:

1. Əhali artımı, urbanizasiya;

2. Dənizlərin turizm və nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edilməsi, dəniz qəzaları zamanı neftin axıdılması;
3. Tullantı suların təkrar emal edilməməsi, idarəsiz buraxılması, təmizlənmədən ətraf mühitə axıdılması;
4. Kanalizasiya sistemlərinin yoxluğu və yaxud da nasaz olması;
5. Meşələrin şüursuz məhv edilməsi;
6. Əkinçilik zamanı suvarmanın düzgün tətbiq edilməməsi, kənd təsərrüfatında istifadə edilən dərmanların həddindən artıq və şüursuz istifadəsi;
7. Ölkələrdə səhv həyata keçirilən su siyasəti. [26]

Sağlam, saf və təmiz su, içində xəstəlik əmələ gətirə bilən kiçik canlılar və toksik kimyəvi maddələri ehtiva etməyən, əksinə xeyirli və lazımlı minerallarla zəngin, balanslı sudur. Suyun içiləbilmə xüsusiyyətindən başqa təhlükəsizliyi də vacibdir, bu təhlükəsizlik qorunmadıqda biz qida təhlükəsizliyindən söz edə bilmərik. Nəzərə almaq lazımdır ki, insanın gündəlik qida ehtiyaclarını ödəyən məhsulların bir çoxu su vasitəsi ilə hazırlanır. Suyun insan üçün, insan sağlamlığı üçün əhəmiyyəti danılmazdır və içdiyimiz suyun keyfiyyəti qədər istifadə edilən suyun da keyfiyyəti nəzərə alınmalıdır, bir-biri ilə eyni keyfiyyətə malik olmalıdır. Çünki ev işləri görərkən istifadə etdiyimiz su keyfiyyətsiz olarsa insan sağlamlığına zərər yetirə bilər. Qaynağı bilinməyən suyu istifadə edən zaman əvvəlcə qoxusu alınmalı, gözlə diqqətlə baxılmalı, çox az miqdarda dadına baxılmalıdır. Suyun rəngi həddindən çox bulanıq olduqda, qoxusu, dadı xarab olduqda bu sulardan imtina etməli və içməməliyik. Bununla biz az da olsa mənşəyi bilinməyən suyu qiymətləndirə bilərik. Suyu mühafizə etdikdən və əlavə maddələrdən təmizlədikdən sonra bəzi meyarlara ehtiva etməlidir ki, içməli su halına gəlsin. Bəs içməli su necə olmalıdır?

- Ətirsiz, dadsız, rəngsiz, şəffaf, içdikdə xoş əhval yaradan olmalıdır;
- Kafi dərəcədə yumşaq, pH qiyməti normal olmalıdır;
- Xəstəlik quruluşlu mikroorqanizmlər təmizlənərək saf olmalıdır;
- Fe, Mn, S, As, Hg tərkibli kimyəvi maddələr olmamalıdır;

➤ Fenollar, yağlar və s. kimi suya dad verəcək qatqı olmamalıdır.[2,30]

Su qaynaqlarının iqtisadi-coğrafi qiymətləndirilməsi faktının təməlinə əmələ gələn problemin əhatə olunma və miqdar baxımından çeşidlənməsi durur. Su resurslarının çeşidlənməsi dedikdə harada? nə qədər? hansı keyfiyyətdə? su olduğu sualına cavab axtarmaq və bu suallara təsir edən, ətraf mühit faktını ələ alan bütün amillərin birlikdə qiymətləndirilməsi zəruriliyi başa düşülür. Təbii ətraf mühit ünsürü olan su qaynağına edilən hər hansı bir müdaxilə digər təbii qaynaqlara da zəncirvari təsir edir, ona görə də suyun qiymətləndirilməsi yalnız suyu qorumaq yox bütün dünyanı qorumaq deməkdir. Su resurslarının iqtisadi qiymətləndirməsinə aiddir:

1. Su idarəetmə sistemlərinin doğru qurulması;
2. Lokal su problemlərinə lokal, qlobal problemlərin həllinə qlobal yanaşılması;
3. Düzgün informasiya qəbulu və müşahidə aparılması;
4. Su qıtlığı və bununla bağlı əmələ gələbiləcək risklərin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi;
5. Tədbirlərin sürətliliyinin problemin inkişaf sürətindən yüksək olması.[17,30]

Son illərdə gündəmdə olan mövzulardan biri də bulanıq tullantı suyun sadəcə tullantı deyil eyni zamanda tullantının iqtisadi-coğrafi qiymətləndirərək istifadə edilən bir mənbə halına gəlməsidir. Bulanıq su tullantı su növləri içərisində çirklilik dərəcəsinə görə ən aşağı səviyyədə olan, ən az çirkləndirici ehtiva edən və üzvi maddə cəhətdən zəngin olan axındır. Praktiki olaraq bulanıq suyun başlıca qaynaqları bütün məişət tullantı- mətbəx, hamam, ayaqyolu tullantı suları və s. sularıdır. Bu su evlərdə istifadə edilən şəbəkə suyunun kimyəvi və bioloji reagentlərlə çirklənməsi nəticəsində yaranır və çirklilik dərəcəsi şərti olaraq istehlakçıların vərdişləri ilə təyin edilir. Bu tullantı sularının lazımlı çeşidlənməsindən sonra suvarma və yeraltı suyu qidalandırmaq kimi yollarla su dövriyyəsinə yenidən qaytarmaq mümkündür. Burada bulanıq suyun istifadə ediləcək su kimi qiymətləndirilməsi su qaynaqlarının mühafizəsinə qatqı təmin

edərək təbiət üzərindəki su tarazlığına müsbət təsir edəcəkdir. Ümumiyyətlə bulanıq suyun istifadə ediləcək su kimi iqtisadi- coğrafi qiymətləndirilməsində bir sıra göstəricilər- gigiyenik və mikrobioloji olaraq etibarlı, iysiz, rəngsiz və qatı tullantılardan tamamilə təmizlənmiş və s. yerində olmalıdır. Bulanıq suyun düzgün qiymətləndirilməməsi içmə suyunu da təhdid altında saxlayır. Bu cür çirkli su istifadəsi cəmiyyətdə sağlamlıq problemlərinin nəzarətdən çıxmasına və bağırsağ infeksiya epidemiyalarının artmasına səbəb olur.

Bəşəriyyətin su resurslarından yararlanmağa başlanması ilə birgə sudan faydalanmaq, suyu qorumaq və bununla yanaşı su strukturlarını müxtəlif məqsədlər üçün də istifadə etmişlər. Su ehtiyatlarından adətən içmə, suvarma, enerji yaratma, balıqçılıq və axarsu nəqliyyatları və s. kimi məqsədlər üçün istifadə edilir. Bu məqsədlər üçün istifadə edilən su qaynaqları yeraltı sular, dənizlər, yağış suyu, çaylar və göllərdir ki, bunlardan da səmərəli istifadə zamanı yeni qaynaqların inkişaf etdirilməsi əsas prioritet sırasına daxildir. Su ehtiyatlarının coğrafi qiymətləndirilməsi dedikdə isə suların səmərəsiz istifadəsi nəticəsində itirdikləri fiziki, kimyəvi və bakterioloji xüsusiyyətlərinin bir qismini yenidən qaytara bilmək, coğrafi mühitin təbii, fiziki, kimyəvi, ekoloji xüsusiyyətlərini dəyişməmək, tullantı suların alıcı olan coğrafi mühitə axıdılmadan əvvəl həmin coğrafi mühitin parametrlərinə uyğunlaşdırılması əməliyyatıdır. Deməli su resurslarının iqtisadi-coğrafi qiymətləndirilməsi suyun səmərəli istifadə edərək artırılmasına istiqamətləndirilmişdir.

Water and Environment jurnalının 07.02.2017- ci il tarixində buraxılışına əsasən su ehtiyatları mühafizəsinin 3 cür mərhələsi vardır: fiziki, kimyəvi və bioloji mərhələ. [34] Bu mərhələlər vasitəsi ilə suda arzuolunmaz hər bir mənfi xüsusiyyəti azaltmaq və ya tam uzaqlaşdırmaqla su ehtiyatı artırılması və suyun keyfiyyətinin bərpası mümkündür. Məsələn, istehlakçıların istifadəsinə təqdim ediləcək içməli sulara dezinfeksiya əməliyyatı tətbiq olunmalıdır. İnkişaf etmiş ölkələrin çoxunda bakterial epidemiyaların aradan qaldırılmasında ən əhəmiyyətli dezinfeksiyaedici kimi xlorlardan istifadə edilir. Lakin həddin çox xlorlama həm

iqtisadi qeyri-kafiliyə, həm də insan orqanizminə ziyandır. Xlorlama üsulu ilə yanaşı, filtrasiya və ya çökdürmə üsulları tətbiq olunmaqla, xəstəlik törədə bilən mikroorqanizmlərin yox edilməsi mümkündür. Suyun kirliliyi artıqda təmizləmə prosesi çətinləşir və iqtisadi cəhətdən əlavə xərclər yaradır, içmə suyunun azalması ilə yanaşı su içərisində olan bütün canlıların bioloji müxtəlifliyini təhdid edir, bəzi canlılar ölür və qida zənciri ilə bir yerdən digər yerə yayılır, digər canlılar da bu vəziyyətdən zərər görür. Xüsusilə kimyəvi çirklənmənin bu cür yayılması daha qorxuducudur. Bu vaxt əmələ gələn çirklilik əkinçilikdə istifadə edilən sudan qidamıza, hətta havada olan su damcıları ilə nəfəs aldıqda ağciyərlərimizə daxil olur və sağlamlığımıza ziyan gətirir. Suyun özlüyünün pozulması isə bədəni qidalandıran və təmizləyən su öz funksiyasını itirərək sağlamlığa və ətraf mühitə zərər vurur. Adətən sular istifadə edildikdən sonra öz təbii keyfiyyətini dəyişir. Özlüyünü dəyişən suları kənarlaşdırmaq üçün şəhər kanalizasiya və ya su uzaqlaşdırma sistemləri, əkinçilikdə istifadə edilmiş suların kənarlaşdırılması üçün isə kənd təsərrüfatı qurutma sistemləri suvarma sisteminə paralel olaraq inşa edilir.

Su ehtiyatlarının mühafizəsinin əsas yollarından biri də su hövzələrinin qorunmasıdır. Su hövzələrinin qorunması su axışı ilə əlaqədar planlar inkişaf etdirməyi, torpaq və su istifadəsi mövzusunda qonşu dövlətlər arasında razılaşmalar etməyi, razılaşmanı reallaşdırmaq üçün resurs toplamağı və bölüşdürməyi tələb edir. Su hövzələrini mühafizə layihələrini həyata keçirmək üçün yerli və regional rəhbərliklər birgə çalışmalı və su qıtlığının qarşısı alınmalıdır. Su hövzələrinin qorunmasının bəzi faydaları vardır: quyu və bulaqlarda daha bol və təmiz su yaranacaq, bol su kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan insanların gəlirini artıraraq iş axtarmaq üçün başqa sahələrə müraciət etmə ehtimalını aradan qaldıracaq, quraq zamanlarda belə daha çox məhsul əldə edilməsinə səbəb olacaq, daha sağlam maldarlıq inkişaf edəcək, cəmiyyətin sağlamlığını təmin etməklə insanlar arasındakı əlaqələr yaxşılaşacaqdır. Sağlam bir su hövzəsi nəinki təmiz və bol su eləcə də məhsuldar torpaq sahəsi deməkdir. Suyun, bitkilərin və torpağın mühafizəsi düzgün təşkil edilərsə su hövzələrinin

mühafizəsi də bərpa olacaq. Bunlardan əlavə su hövzələrini mühafizə etmək üçün planlaşdırılan layihələrə aşağıdakılar model ola bilər:

1. Su ehtiyatlarına yaxın yerləşən ağacları kəsməmək;
2. Ağacların böyüməsinə şərait yaratmaq, xüsusi ilə də su hövzələri sahələrində yaşıllaşdırma planları qurmaq;
3. Meşə yanğınlarının qarşısını vaxtında almaq və söndürmək üçün qruplar təşkil etmək;
4. Səth suyunu bitkilərə, suvarma kanallarına yönəltmək;
5. Səth suyunu saxlamaq və istiqamətləndirmək üçün canlı maneələrə, eroziya qoruyucu strukturlar inşa etmək;
6. Torpağın mühafizəsi üçün cütçüləri bitki qalıqları gübrəsindən istifadəyə təşviq etmək, kimyəvi pestisid və gübrələrin istifadəsindən əlçəkmək;
7. Kanalizasiya sistemlərinin və yuma sahələrinin su qaynaqlarından uzaqlaşdırılması təmin etmək;
8. Zibil toplama kampaniyası təşkil etməklə tullantıların dərə və çaylara qarışmasını qarşısını almaq;
9. Mal-qaraların su qaynaqlarından uzaq olduğu məsafələrdə otarmaq;
10. Şəhərlərdə çay kənarlarını və dərələri parkla əvəz etmək;
11. Yol kənarında toplanan suyu kanalizasiya sistemlərinə ötürməkdənsə, torpağa hopması üçün bağcalar tikmək;
12. Təhlükəli daşqın sahələrində yaşayan vətəndaşlara bələdiyyələr tərəfindən etibarlı evlər təşkil etmək;
13. İnsanlar tərəfindən su hövzələrini mühafizə üçün regional planlaşdırma və davamlı inkişaf səylərini həyata keçirmək.[26, 32]

Su-səhrada uzun müddət qalmış bir insana ilk təqdim edilən, içimizdəki və xaricimizdəki yanğınları söndürən, yer üzərində yaşayan ən kiçik orqanizmdən tutmuş, ən böyük canlı varlıqların bioloji əsasını təşkil edən, göy üzünü möhtəşəm bir əsər kimi yeddi rəngə boyayan, yağış olub bütün canlılara bir damlası ilə həyat

bəxş edən təbii varlıqdır. Belə möhtəşəm xüsusiyyətlərə malik olan su yaxşı qorunmalı, bir damlası belə ziyanə verilməməli, hər damlasının istifadə edilməsi şərt olmalıdır. Su həyatdır, sudan şüurlu və məqsədli istifadə etsək, sadə tədbirlərə yiyələnsək su qaynaqlarımızın tükənməsi və mühafizəsi mövzusunda uğurlu addım atmış olacağıq. Dünyada hər bir kəs sağlam və təhlükəsiz su ilə təmin edilsə, düşünürəm ki global səviyyədə baş verən qızdırma kimi xəstəliklər və suda boğulma zamanı ölüm faktları azalacaqdır.

2.4 Bioresursların təsərrüfata cəlb edilməsinin iqtisadi-coğrafi problemləri.

Canlı varlıqların həyatını qorumaq və nəslini davam etdirmək üçün optimal şəraitin yaradılması ekosistemin əsas funksiyalarındandır. Ekosistemdə optimal şəraitin əsas göstəriciləri su, istilik, işıq, rütubət, torpaq, hava, külək, iqlim və. s kimi cansız varlıqlardır. Deməli ekosistem canlı və cansız varlıqlardan əmələ gəlmişdir. Bu canlı varlıqlarla cansız varlıqların bir-birinə təsiri isə ekoloji müxtəlifliyin yaranması ilə yaşayış müxtəlifliyinin zənginləşməsidir. Davamlı inkişafın təməlini meydana gətirən, ekosistemə xas olan, təbii sərvət sayılan bioloji müxtəliflik- bitkilər, heyvanlar, mikroorqanizmlər ilə onların mövcud olduqları ekoloji mühit arasındakı müxtəlifliyi və dəyişkənliyi ifadə edən bir qüvvə olub yəni- müəyyən bir bölgədəki bitki və heyvan növlərinin və sortlarının miqdarca bolluğu; genetik müxtəliflik, növ müxtəlifliyi və ekosistem müxtəlifliyini özündə cəmləşdirən dinamik sistemdir. Keçən əsrdə bioloji müxtəliflik və ekosistemlərin asta lakin bərpası qeyri- mümkün olan təxribatlar, nəzərə çarpacaq qədər təbii mühiti və cəmiyyətin sosial vəziyyətini insanlıq tarixində görülməmiş səviyyədə zərərlə üzləşdirmişdir. Bioloji müxtəlifliyin quruluş və funksiyasını dəyişdirərək təbii bioloji tarazlığın pozulması dedikdə, antropogen fəaliyyətlə həyata keçirilən flora və faunanın bəzi növlərinin yox olması, bəzi növlərin isə yaşayış mühitinin dəyişdirilməsi yəni köç etməsi, meşələrin azalması, səhv seçilmiş ərazilərin istifadəsi nəzərdə tutulur. Bioloji müxtəlifliyin defarmasiyaya uğramasının ən əsas səbəbi iqlim dəyişiklikləridir. Bu zaman orqanizmlərarası və orqanizmlərin ətraf

mühitlə olan qarşılıqlı rabitəsi zamanı ekoloji qida zəncirinin qopmasına, qarşısı alınma bilməyəcək ekoloji fəlakətlə insanların qarşı-qarşıya qalmasına səbəb olacaq.

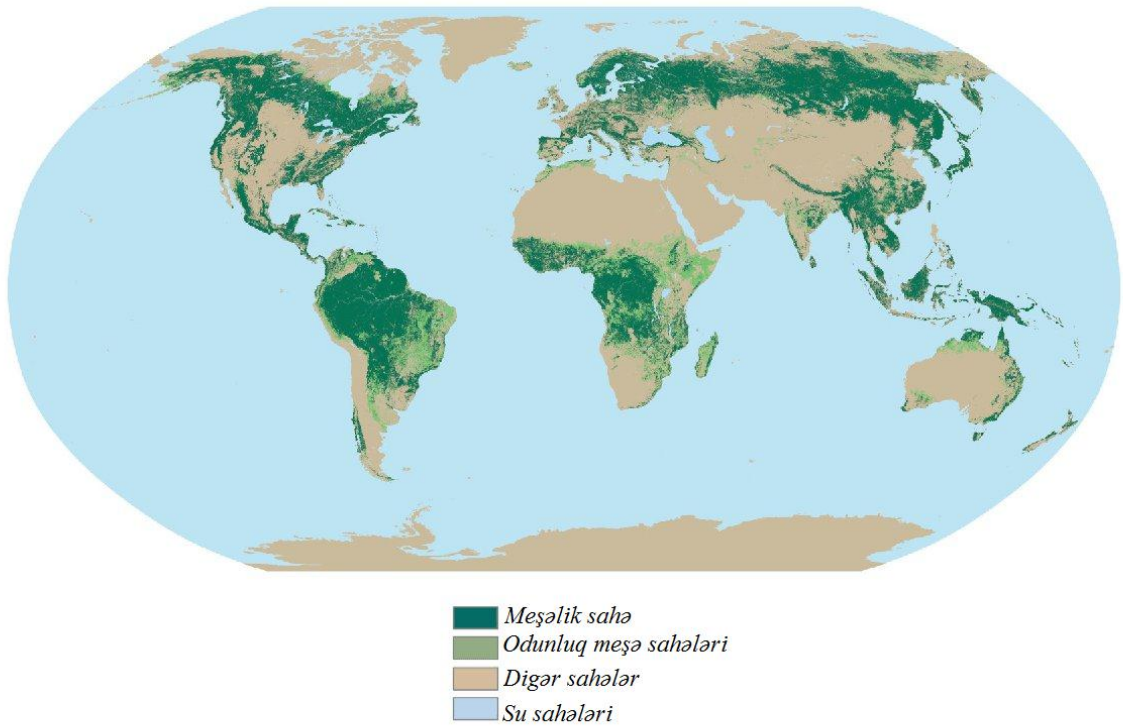
İnsanın gələcək ehtiyatlarını təmin edən bioloji zənginliklər canlı qaynaqların yer üzərində ən əsas göstəricisidir. Bioloji müxtəlifliyin iqtisadi baxımdan əhəmiyyət kəsb etməsi elmi dəlillərə əsaslanmışdır, çünki, hər hansı bir ölkənin iqtisadiyyatı qaçınılmaz olaraq təbii ehtiyatlara söykənmişdir. Belə ki, kənd təsərrüfatı, balıqçılıq, meşə təsərrüfatı, heyvandarlıq, tibb əczaçılıq və sənaye sahələrində istifadə edilən bioloji növlər iqtisadi əhəmiyyət daşımaqla cəmiyyətin gələcəyini zəmanət altına alaraq canlı qaynaqların dəyərini yüksəldir. Bioloji müxtəliflik anlayışının əsasında genetik və ekoloji müxtəlifliyin ehtiva olunması durur.

Bir ölkədəki bitki və heyvan növlərinin zənginliyi, nəinki həmin ölkənin, eyni zamanda dünyanın bioloji sərvəti olaraq qəbul edilir. Bir ekosistemdəki bioloji müxtəliflik, başqa bir ekosistemdəkindən zəngin olarsa bu ekosistemin üstünlüyü sayıla bilməz. Çünki hər bir ekosistem tərkibinə daxil olan bioresursları 3 bioloji müxtəlifliklə sinifləndirir:

1. Genetik müxtəliflik- bir növü təşkil edən fərdlərin sahib olduğu irsi əlamətlər fərqli genetik struktur yaratması; Genetik müxtəliflik isə bir növün hər hansı bir xüsusiyyətini müəyyən edən ən kiçik və təməl varis olan, DNT molekulaları içərisində yerləşən gen vasitəsi ilə daima dəyişən ətraf mühit şərtlərinə uyğunlaşmanı və məlumat mübadiləsini təmin edən prosesdir.
2. Növ müxtəlifliyi- eyni bir ekosistem daxilində yaşayan və genetikasında oxşarlıq olan növlərin sayına deyilir;
3. Ekosistem müxtəlifliyi- müəyyən bir sahədə yaşayan bitki və heyvan canlı orqanizmlərin; hava, su, torpaq, minerallar kimi cansız varlıqların müxtəlifliyidir. Bəşəriyyətin rifahı üçün aparıcı rola malik olan, təbii şərait içərisində yaşayan ekosistemlərin yeni- heyvanların, bitkilərin və eyni zamanda mikroorqanizmlərin növ birliyini əmələ gətirən prosesdir. [25]

Təmiz hava, təmiz su və təmiz qida- bu üç ünsür, insanların yaşamaları üçün zəruri olan təməl ehtiyaclarının məcmusudur. Təmiz su və təmiz havanın əsl qaynağı, pozulmamış və çirklənməmiş təbii ərazi kompleksləri; qidamızın əsl qaynağı isə kənd təsərrüfatı sahəsi, meşə, dəniz, göl kimi təbii sahələrdən əldə edilir. Bu təməl ehtiyaclarımızın əsas qaynaqları-bitkilər, heyvanlar, göbələklər, mikroorqanizmlər və.s kimi bioresurslardır. Bu canlılar,hansı ölkənin torpaqlarında yaşayırlarsa yaşasınlar, bütün dünya insanlığı xidmət edən bioloji təbii qaynaqlar və bioloji zənginliklərdir. Dünyada olan təbii qaynaqlar, sonsuz deyil, məhduddur. Lakin əhalinin say göstəricisinin artması, müasir texnoloji avadanlıqların şüursuz istifadə edilməsi məhdud olan təbii qaynaqlarımız istehlak edilməkdədir. Xoşniyyətli məqsədlər üçün yaradılan texnologiyanın sürətli inkişafı dünya üzərində bir sıra ekoloji problemlər yaradaraq, ətraf mühit və insanlığa qarşı təhdid vasitəsi olaraq istifadə edilir. Dünyada bu cür mənfi istiqamətlər həyat-fəaliyyət sistemini pozur, təməl ehtiyaclarımızı bizə səxavətlə təqdim edən bitkilər və heyvanlar tənəzzülə doğru irəliləyir. Bu tənəzzül flora və faunanın həyat və sığınma mühitlərini dağıdıb yox edəcəksə, bu vacib qaynaq necə və haradan qarşılanacaq? Buna görə də bioloji müxtəlifliyin və ekosistemlərin qorunması vacib məsələdir. Ekoloqların daha güclü, ədalətli, sağlam və təmiz bir dünya iqtisadiyyatını yaratmaq əsas məqsədimiz olmalıdır. Düşünürəm ki, iqtisadi böhran zamanı yeni addımları təxirə salmaq əvəzinə, yaşıl iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək lazımdır. Yaşıl iqtisadiyyatın sözsüz ki ən gözəl nümunəsi və bioresursların özəyi meşələrdir.

Dünyanın meşə varlığı

Mənbə: FAO, 2006

Xəritə 1: Dünyanın mövcud meşə varlığı xəritəsi.

Meşələr- bioresursların əsasını təşkil edən, su rejimini tənzimləyən, landşaftı və bioloji müxtəlifliyi qoruyan; iqtisadi baxışla baxıldığında istehsal vasitəsi, maliyyə baxışı ilə gəlir qaynağı, siyasi baxış ilə dövlət malı, qanunvericilik tərəfdən mülk, ekologiya baxışı ilə isə təbiət xəzinəsi, sağlam həyat insan üçün isə oksigen mənbəyi olaraq təsvir edilə bilər və təbiətdəki rolu son dərəcə əhəmiyyətlidir. Meşələr də bioloji müxtəlifliyin ən əhəmiyyətli anbarları var. Bu müxtəlifliyi ən çox tropik, mülayim şimal meşələrinin bitkiləri, heyvanları və mikroorqanizmləri əmələ gətirir:

1. *Bitkilər aləmi*- ətrafımıza müşahidə etdiyimiz canlılar aləmi- ağaclar, çiçəklər, otlar, yosunlar bir sözlə bir və birdən çox növəsi olan yaşıllıqlardır. İnsanlar da daxil olmaqla yer üzərindəki bütün canlılar yaşayışını, qida və tənəffüsünü bitkilərə borcludur. Fotosintez yarpaqlarda və digər yaşıl

orqanlarda həyata keçirilir. Fotosintezedicilər orqanizmlərin çoxu bitkilərdir, çünki tərkibində olan xloroplastlar vasitəsi ilə fotosintez prosesini həyata keçirməklə, lazımlı enerjini bərpa edirlər. Sözsüz ki, dünyada ən vacib enerji qaynağı günəşdir. Yaşıl bitkilər də xloroplastlarında olan pigmentlərlə günəş enerjisini tutub, kimyəvi enerjiyə çevirərək, anbarlayır. Beləliklə öz qidalarını təbiətdən alan avtotrof, xloroplastın içərisində xlorofilə malik, böyüməsi sərhədsiz, meşə əmələ gətimədə əvəssiz, insanlar üçün olmazsa olmaz bitkilər təsərrüfatın əsas göstəricisidir.

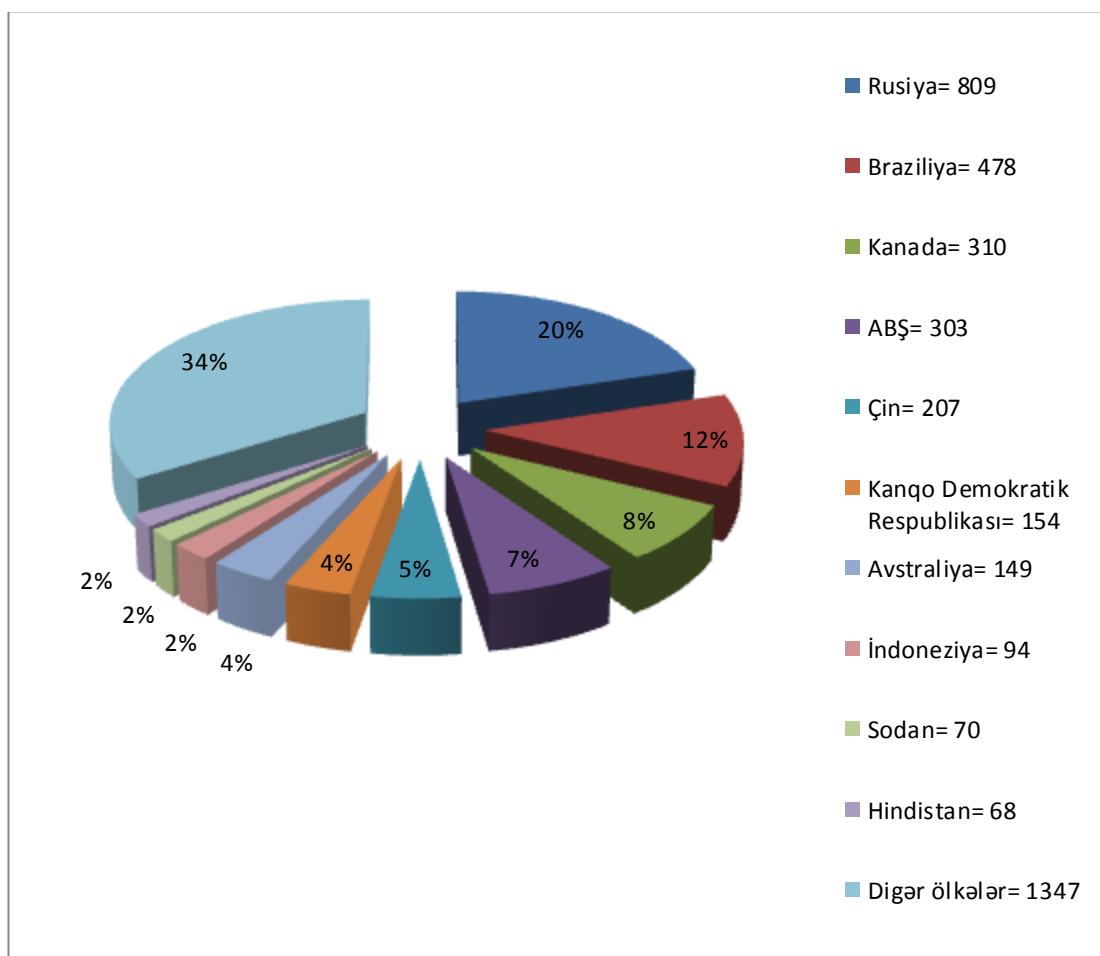
2. *Heyvanlar aləmi*- bitkilər aləmin çox fərqlidir: əksəriyyəti çox hüceyrəlidir, süngərlərdən əlavə hamısında sinir və əzələ toxuması mövcuddur, sərt hüceyrə divarı yoxdur, heterotrofdur, bəziləri istisna olmaqla hərəkətlidir, embrion inkişaf da blastula mərhələsini keçir ki bu da yalnız onlara xas bir inkişafdır.[16]

Meşə və onun resurslarının faydaları çox keçmiş zamandan insana məlumdur; insanlar ilk əvvəl sığınacaq, daha sonra ov və odun tələblərini meşə vasitəsi ilə qarşılamışlar. Buna görə də meşənin çox yönlü faydalarını saymaqla bitirə bilmərik. Forest Ecology and Management jurnalının 2015-ci il buraxılışına əsasən meşənin qısaca məlum olan faydaları bunlardır:

- ❖ Meşələrdən təmin edilən məhsullar əsas xammal ambarıdır. Belə ki gündəlik həyatımızda tez-tez istifadə etdiyimiz odun, kağız, bitki mənşəli yağlar ağaclar vasitəsi ilə əldə edilir. Bu ağaclar bioloji həyatının sonuna çatan, iqtisadiyyata gəlir qazandıracaq ağaclar təsərrüfata cəlb edilməlidir ki ekoloji problemlər artmasın.
- ❖ Meşələrin iqlimə də təsiri müsbətdir. O havada olan su buxırını sıxışdıraraq yağışın əmələ gəlməsinə təsir edir, iqlim vasitəsi ilə gələn həddindən çox küləyin qarşısını bir şüşə kimi kəsərək mane olur;
- ❖ Meşələr qar və yağışlardan gələn suyu torpağa, torpaqdan bitkinin kökünə, gövdəsinə, yarpaqlarına çatdıraraq həm oksigen mənbəyi olan ağacların inkişafına, həm də torpağı su ilə zənginləşdirir və yeraltı su qaynaqlarının

hər il davamlı və nizamlı olaraq artmasına şərait yaradır. Ağacların kökləri su ilə zənginləşdikdə torpağı örtük kimi mühafizə edir, su ilə yuyulub getməsinin bir sözlə torpaq eroziyasının, sellərin qarşısını alır;

- ❖ Meşələr insanların ruh sağlamlığı, dincəlməsi üçün sehirli bir dünyadır, estetik bir möcüzədir. Oksigen qaynağı olmaqla fotosintez qabiliyyətinə malikdir, zərərli qazları yox edə bilir, səs- küy çirkliliyini azaldır;
- ❖ Meşələr vəhşi həyatın əsas sığınacaq sahəsidir. Vəhşi heyvanların varlığı bioloji müxtəlifliyin saxlanması, zooloji elmi araşdırmalarda önəmlidir.[30,31,38]

Cədvəl 1. Dünyanın ən böyük meşə sahəsi olan 10 ölkə

mln/ha ilə (FAO 2010)

Meşələr həmçinin insanların dolanışının əsas qaynağıdır. Bəzi beynəlxalq təşkilatlara görə meşələrə ən çox zəruri dolanışlarını təmin etmək istəyən yoxsul əhali zərər verir. Düşünürəm ki insanlar kafi miqdarda gəliri, qidanı və bu kimi digər ehtiyaclarını qarşılaya bilmirsə, onların həyatda qalmaqları meşələrin qorunmasından daha əhəmiyyətli hal almalıdır. Bu cür insanların yanacağa olan ehtiyacını ödəmək üçün odundan istifadə etməsindən başqa variantı yoxdur. Əgər insanların gündəlik ehtiyacı yaxşı qarşılansa, yoxsulluğun təzyiqi aradan götürülsə meşələrimiz haqqında daha da ürək açan faktlar meydana gələcək.

Sağlam gələcək nəsillər üçün meşələrin qorunması diqqət altında olmalıdır. Meşələri qorumaq üçün meşələrdə xəstəlik törədən orqanizmlərə qarşı uyğun tədbir görülməli və mübarizə aparılmalıdır; meşə yanğınlarının qarşısını alacaq plan və proqramlar işlənib, həyata keçirilməlidir. Bundan əlavə sarmaşıqları, lianaları, ağacları seyrəltmək lazımdır ki, meşəyə daha çox gün işığı düşsün, ağaclar məhsuldar olsun yəni-bəzi ağacların kəsilməsi qalan ağacların daha sağlam inkişafına səbəb olur. Dünya meşələrinin çox hissəsi odun, kağız istehsalı üçün istifadə edilir, bu isə meşələrin təsərrüfata cəlb olunmasında ən əsas iqtisadi problemi və çatışmazlığı doğurur. Meşələrin təsərrüfata cəlb edilməsində xarabə statuslu meşə sahələrində yaşıllaşdırma fəaliyyətləri əsas prioritet hesab edilir. Heç kəsilməmiş ilkin, qədim meşələr get-gedə azalmağa davam edir və bu meşələr bir dəfə kəskin tənəzzüllə qarşılaşsa ağacların yenidən yetişməsi, heyvan və bitkilərin yaşayışı əslə əvvəlki kimi olmayacaq. Lakin tənəzzüldən sonra yenidən öz başına inkişafa başlayan meşələr nisbətən köhnə meşələri andıracaq, bir çox bioresurslar bərpa olacaq, iqtisadi gəlir artacaqdır. Sağlam bir meşə yetişdirmək çox uzun müddət, səbr və diqqət tələb edir. Diqqətli olmaq dedikdə eroziyası nəzarətdə saxlamaq, torpaqlarda yaşayış yerimizin iqliminə uyğun ağaclar əkmək nəzərdə tutulur. Bioresursların təsərrüfata cəlb edilməsində yaranan coğrafi problemlərdən biri də düzgün əkilməyən ağaclardır. Ağac əkmə prosesinə başlamamışdan əvvəl layihənin mahiyyətini dərk etmək lazımdır. Əkdiyimiz ağac əhalinin və ətraf mühitin ehtiyaclarını qarşılayacaqmı? İlk öncə bu sualın

cavabından əmin olmaq lazımdır. Məsələn: suyu və torpağı məhdud ərazidə ağaclar əkilərsə sözsüz ki məhsuldar olmayacaq, istədiyimiz barı verməyəcəkdir. Bataqlılarda, çayırlarda əkilən ağaclar, burada yaşayan bitki və heyvan arasında olan bioloji və qida tarazlığını pozacaqdır. Yaşıllaşdırma adətən şəhərlərdə yolların kənarına, fabriklərin yaxınına, parklara tətbiq edilərsə cəmiyyət və təbiətə sağlamlıq vəd edəcəkdir.

Yadda saxlamalıyıq ki meşələr məhv olarsa bütün kainat zərər görəəcəkdir. Təklif edirəm ki hər bir təbiət sevər bir ağac əksin. Çünki bu iş meşələrin məhv olmasının önünə keçmiş olacaq, su qaynaqları qorunacaq, sel və daşqınlar, havadaki karbon emissiyaları azalacaq, təbii tarazlıq bərpa ediləcək, əlavə gəlir artacaq, ətraf mühit şüuru formalaşacaqdır.

Fəsil III Ətraf mühitdən istifadənin sosial-ekoloji problemləri

3.1. Cəmiyyətlə coğrafi mühit münasibətlərinin formalaşması

Bütün təbiət elmləri öz işlərində cəmiyyətin xoşbəxliyini əsas tutmağı məqsədləyir və bu məqsədə fəqli ideyalar, fəqli üsul və fərqli texnikalarla yanaşır. Bu üsul üçün coğrafiya elmi, dünyanı tam dərindən dərk edərək, tanıyaraq məqsədinə çatmağı üstün bilmişdir. Buna görə də coğrafiya elmi dünyanın keçmişinə bələd olub, indiki vəziyyətini araşdıraraq gələcəyi üçün səmərəli işlər görür və bu işlərdə cəmiyyətin rifahının yaxşılaşdırılmasını yaddan çıxartmır. Dünyanın təbii xüsusiyyətlərini dərk etmək, onun coğrafi mühitini qorumaq içərisində yaşadığımız planetin ünsürlərini tanımaqdan başlayır .

Yaşadığımız dünyanın yaranması milyon ilə malik olan təkamülün nəticəsidir və bu təkamül proseslərinin ən sonunda insan yer üzündə ortaya çıxmış və insanın coğrafi mühiti ilə olan əlaqələri fərqli mərhələlərdən keçmişdir. Coğrafi mühit və insan əlaqələri qarşılıqlıdır, lakin insan mövcud olduğu gündən bu günə coğrafi mühit qarşısında acizdir və ona bağlıdır. İnsan təkamül prosesində coğrafi mühitdə baş verən təbiət hadisələrinə qarşı carəsiz olmuşdur. Bu səbəbdən də insan varlığının mövcudluğu üçün təbiətə baş əymiş və coğrafi mühitə uyğunlaşmağa başlamışdır. Amma, vaxt keçdikcə bu münasibətin formalaşmasında kənd təsərrüfatı quruluşuna keçid və neolit əsrinin sonlarında şəhərlərin meydana gəlməsi, insanın coğrafi mühitə nəzarət etmə və ətraf mühit üzərində suveren olma yolunda inkişafına təkan vermişdir. Bu dövrdən etibarən insanın informasiya və texniki təcrübəsi sürətlə artmış, hər keçən gün coğrafi mühitdə daha çox əməl, təsir və nəzarət etməyə başlamışdır. Buradan belə nəticəyə gəlinir ki, coğrafi mühit cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı təsir sahəsidir

Cəmiyyət-coğrafi mühit münasibətlərinin formalaşmasında insan- ətraf mühit əlaqələrində, insan bu mühitdən yaşaması üçün lazım olan istifadə səviyyəsini aşaraq ətraf mühitdən insafsızca istifadə və hətta təbiətə zərər verici, pozucu dinamik təsirlər etməyə başlamışdır. Beləliklə, insan daima coğrafi mühiti

dəyişir. Buradan belə nəticəyə gəlinir ki, coğrafi mühit cəmiyyətlə təbiətin qarşılıqlı təsir sahəsidir.

Cəmiyyət-coğrafi mühit formalaşmasında sənaye istehsalı, yeni bir istehsal texnikası olaraq cəmiyyətin inkişafına təsir etməyə başlamış, sənaye şəhərləri ortaya çıxmışdır. Sənaye inqilabı coğrafi mühiddə miqyaslı dəyişikliklərinə yol açmış; istehsal miqdarı, istifadə edilən xammal miqdarı və istehsal prosesində ətraf mühitə buraxılan zərərli maddə miqdarının qarşısı alınma bilməyəcək qədər artmışdır. Cəmiyyət-coğrafi mühit münasibətlərində sənayeləşmə, təbii ehtiyatların istismar edilməsi nəticəsində yaranır. Bu istismarlardan ən əsası ucuz qalıq yanacaqların sənaye istehsalında istifadə edilməsidir. Qalıq yanacaq təbii ehtiyatların daha çox çirklənməsinə və ekoloji fəlakətlərə-su və hava çirkliliyi, turşulu yağışlar və qlobal iqlim dəyişikliklərinə yol verir. Beləliklə, sənayeləşmə faktı cəmiyyət-coğrafi mühit münasibətlərinin formalaşmasında ən aparıcı sahə olub, cəmiyyət-coğrafi mühit problemlərin yaranmasında təməl faktor rolunu oynayır və insan-təbiət münasibətinə mənfi təsir etmişdir. Bu mənfi münasibət yalnız coğrafi mühit daxilində istehsal prosesində aradan qaldırıla bilər. Bu məzmununda deyə bilərəm ki, sənayeləşmə insan növünün digər canlı növləri üzərindəki suverenliyini artırmışdır. [22, 27]

İnsanın iqtisadi, ictimai, siyasi strukturlarla birbaşa əlaqəsi, günümüzün təməl kateqoriyası olan cəmiyyət və coğrafi mühit formalaşmasında dərin müzakirə sahəsi yaratmış, bu mövzuda müasir layihələr hazırlanmış, ictimai elmlərin fundamental araşdırma sahələrindən biri halına gətirmişdir. Cəmiyyətin coğrafi mühitlə münasibəti, insanın canlı təbiətdən asılı varlıq olması şərtləri ilə formalaşır və ən prioritetli münasibətdir. Coğrafi mühit canlı təbiətin əsasını təşkil etməklə içərisində canlı orqanizmlərin həyat və fəaliyyətinin davam etməsi üçün lazımlı olan ictimai bir mühit olub cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı rabitəsidir. Coğrafi mühit cəmiyyətlə birgə geosfera daxilində tamlaşmış, əsas ünsürləri isə ətraf mühiddə formalaşmışdır. Düzdür, ətraf mühit və coğrafi mühit sinonim kimi işlədilə bilər, amma eyni anlayış deyil və yaxınlıqları şübhə doğurmur. Şərhə ki, coğrafi mühit

daha geniş anlayış olub ətraf və bəşəri mühiti özündə cəmləşdirir. Qısaca coğrafi mühit varsa ətraf mühitdə var. Cəmiyyət öz ehtiyaclarını coğrafi mühitlə təmin edir və öz mövqeyini coğrafi mühitin mərkəzində müəyyənləşdirir. Coğrafi mühit cəmiyyətin getdikcə artan təbii resurslardan istifadəsi ilə insan fəaliyyəti nəticəsində dəyişilməyə davam edir. İnsan bir tərəfdən var olduğu coğrafi mühiti müxtəlif cür təsirlərlə dəyişdirərkən, bir tərəfdən də coğrafi mühitin təbii ünsürlərindən təsirlənir. Məsələn; əhali artımı, kənd təsərrüfatı, turizm və s. kimi insan fəaliyyəti təbii ünsürlərdən olan iqlimin təsiri altındadır. Yəni insanlar yol, körpü, yeni-yeni yaşayış sahəsi yaradaraq təbiətə davamlı olaraq təsir edirlər, bu təsir isə mədəni təsərrüfatı gücləndirməkdən əlavə mənfi cür təzahür edərək yenidən insana qayıdır. Vəziyyət belə olduqda, ekosistemin bir hissəsi olan cəmiyyət, təbii təkamülün nəticəsi olan coğrafi mühitə birbaşa müdaxilə edir. Bu müdaxiləni sənaye inqilabının inkişafı ilə bir başlayan sənayeləşmə prosesi sürətləndirmiş, təbiətin iflasa uğradılması nəticəsini doğurmuş, təbii mühitdəki tarazlıq cəmiyyətin lehinə pozulmuş, bərpası qeyri-mümkün ətraf mühit fəlakətləri ilə qarşı-qarşıya qoymuşdur. Bu halların yaranması coğrafi mühiti kompleks və integrativ formada öyrənməyə vadar edir. Nəzərə alsaq ki, müasir elmin əsas vəzifələrindən olan ətraf mühitin qorunması diqqət altındadır, o zaman coğrafi mühitlə cəmiyyət arasında olan ziddiyyətlərin də həllinin aradan qalxması diqqət mərkəzindədir və istehsal prosesində baş verir.

Cəmiyyət və coğrafi mühit formalaşmasında insan istər mücərrəd, istərsə də konkret formada mədəniyyəti təzahür etdirən bir varlıqdır. Bu formalaşma hər şeydən əvvəl insanın ətraf mühitlə yaratdığı əlaqədə əvvəl xarici dünya daha sonra zəhin dünyasının mədəni iştirakı ilə mümkündür. Bu səbəbdən də coğrafi mühit insanın xaricində yaxud da daxilində formalaşan prosesdən əlavə, insanla tamliq qazanan ictimai bir quruluşdur. Cəmiyyət və coğrafi mühit münasibətləri tamliq qazandıqdan sonra daima bir-birini təzələyir. Ona görə də coğrafi mühit cəmiyyətin dəyişməsinə paralel olaraq, insanın təsiri ilə dəyişən və dəyişilməyə davam edən mühit rolunu oynayır. Dəyişilən coğrafi mühit modernizm dövründə

olduğu kimi gündəlik həyatda qazandığımız təcrübələrimizi də öz daxilində sistemləşdirir. Göründüyü kimi insan coğrafi mühitin əsas məskunlaşanı olub, coğrafi təbii proseslərə qarşı mübarizə edir. [29, 30]

Cəmiyyət və coğrafi mühit münasibətlərinin formalaşmasında əsas göstəricilərdən biridə coğrafi mədəniyyətdir. İlk öncə mədəniyyət haqqında qısa məlumat verim. Mədəniyyət dedikdə müəyyən bir yerdə, müəyyən bir zamanda və məkan daxilində məskunlaşan insanların, həyat tərz, kompleks bir bütün olaraq təzahür edilə bilər. Mədəniyyət yalnız musiqi, ədəbiyyat, gündəlik vərdişlər, geyim tərz, yemək növləri, təhsil deyil mədəniyyət eyni zamanda məskən arxitekturasıdır. Mədəniyyətlərin və cəmiyyətlərin məskən arxitekturasında olan fəqlər mədəni coğrafiya ilə araşdırılır. Mədəniyyət ilk öncə hər bir fərdin özündən, şəxsiyyətin formalaşmağa başladığı müddətdən biruzə çıxır. Bu mədəniyyət isə zaman keçdikcə ətraf mühitə yayılır. İnsanın yaşama mühiti kimi seçdiyi coğrafi ərazilər birbaşa mədəniyyətinə əks olunur. Coğrafi mədəniyyət- mədəniyyəti coğrafi nöqte-i-nəzərdən araşdıran, insanın təbii mühit qarşısında təbiətə göstərdiyi hər cür təsir olub, cəmiyyətin məcmu sivilizasiyasını təşkil edir, bir sözlə coğrafi mədəniyyət ətraf mühitə uyğunlaşmaqdır. İnsanın təbii mühitə göstərdiyi təsir dedikdə, öz mənafeyi üçün inşa etdiyi binanın quruluş vəsaitindən tutmuş geyim tərzinə xərclədiyi vəsaitə qədər bir çox ünsürlər nəzərdə tutulur. Bu cür ünsürlər təbii coğrafi mühitin mədəniyyətinə təsir edərək cəmiyyət və coğrafi mühitin formalaşmasına təkan verir. Bu formalaşmada iştirak edən mədəniyyət yalnız bir ölkə əhalisinin həyat tərzini yox, eyni zamanda dini inanclarını da ehtiva edir. Bir sözlə mədəni coğrafiya, yer üzünün insan tərəfindən yaradılan hissəsi olub, dünya mədəniyyətlərinə coğrafi yanaşma ilə araşdırmağa çalışır. İnsan üçün ictimai həyatın hər bir istiqaməti mədəni coğrafiyanı içinə alır, yəni deyə bilərəm ki bəşəri coğrafiyanın bütün mövzuları mədəni coğrafiya olaraq qəbul edilir. Mədəni coğrafiyanın aktual problemləri isə təbii mühit və cəmiyyət arasındakı dil, din, iqtisadi idarəetmə sistemlərinin təsvir və təhlili mövzudur.

Cəmiyyət və coğrafi mühit münasibətlərinin formalaşmasında ətraf mühitin mədəniyyətlər tərəfindən fərqli qəbul edilməsi vacibdir. Mədəniyyət coğrafiyası fiziki ətrafdan çox mədəni mühitlə maraqlanar. Bir ölkənin milli mentaliteti eyni ola bilər, amma cəmiyyət bunu coğrafi mühitə fərqli təzahür etdirir. Eyni bir mədəniyyətdə məxsus insanlar, rast gəldikləri coğrafi mühiti öz mədəniyyətlərinə görə qiymətləndirirlər. Bəzi insanlar üçün əhəmiyyətli olan mədəni coğrafi mühit, digərləri üçün heç bir məna kəsb etməyəcək. Bunun da əsas səbəbi cəmiyyət fərdlərinin fərqli həyat tərz, fərqli düşüncə və davranışa malik olmalarıdır. Fərqli ünsürlər isə müəyyən məkanla əlaqəli olduğundan, mədəni coğrafiya insanları özünə cəlb edir. Bununla da dünyanın fərqli sahələrində fərqli coğrafi mədəniyyət formalaşır. [28, 29]

3.2 Təbii sosial-ekoloji problemlər və onlarla mübarizə formaları

Qloballaşan dövrümüzdə təbii sosial-ekoloji problemlər gündən-günə artmaqdadır və sərhəd tanımadan insanın sosial həyatını, ekoloji mühiti təhdid altına alır. Son illərdə gedərək artan istiləşmə, buzlaqların əriməsi, ozon təbəqəsinin deşilməsi və s. kimi problemlər beynəlxalq sahədə bir çox ölkələrin birgə təşəbbüs göstərməsinə təkan vermiş, həlli yolları global səviyyədə axtarımağa başlamışdır. Cəmiyyət həyatında baş verən təbii sosial-ekoloji problemlər insanların sağlamlığının pozulması və ən dəhşətli dərəcədə ölümü ilə nəticələnən problemlərdir. Bu problemlərdən ən kəskinini aclıq, qıtlıq və yoxsulluqdur.

➤ Aclıq

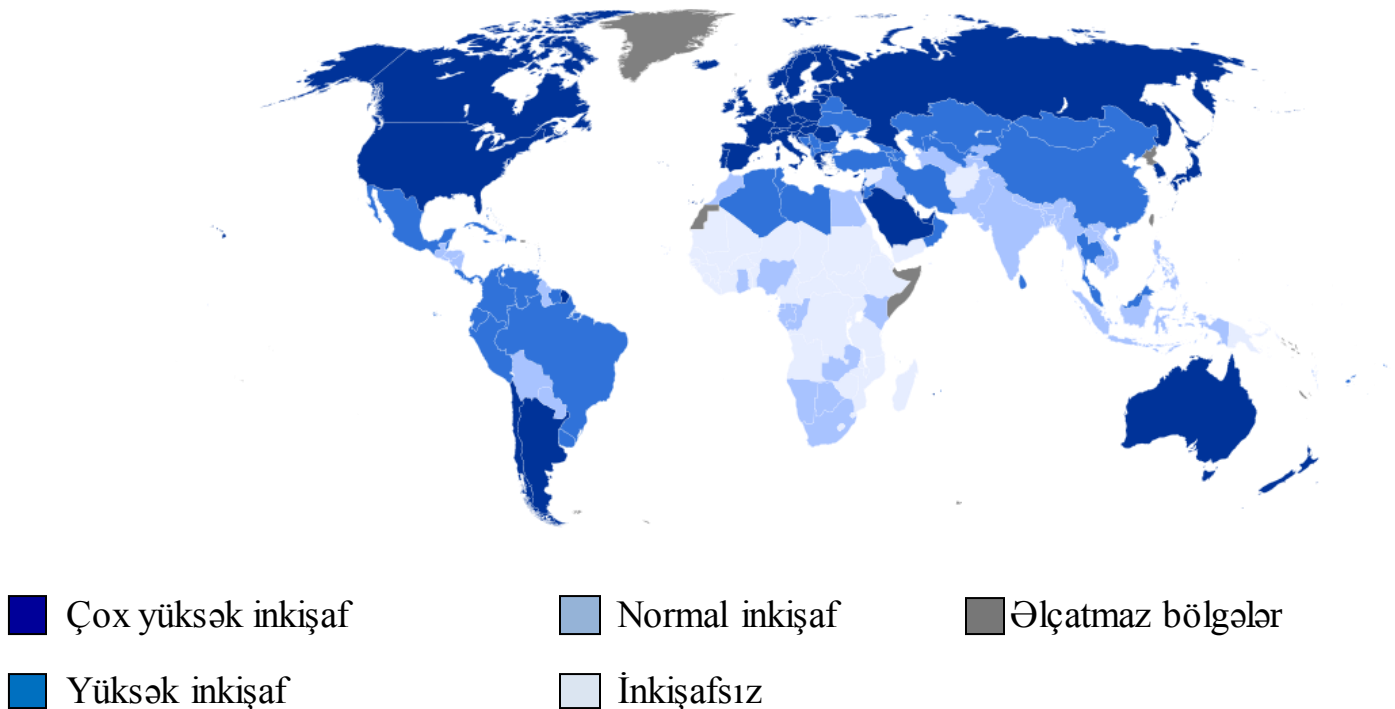
Dünya əhalisi artmağa davam etdikcə, bəzi problemləri də özü ilə gətirir. Dünyanın qərb hissəsi köklüklə mübarizə apararkən, şərq hissəsinə də isə insanlar qida rasionu çatışmazlığından əziyyət çəkir. Aclıq deyərək ifadə etdiyimiz yalnız yeməkdən əvvəl hiss edilən, xoşagəlməz bir duyğu deyil, daha da acınacaqlı halda dünyada hər il yüzlərlə adamın ölümü ilə nəticələnən fəlakət, həll olunması güc olan problemdir. Statistik faktlara əsasən bu gün dünyamızda üç adamdan ikisi

doyunca yemək yeyə bilmir və 2006-cı ilə qədər 854 milyon insan yarıaclıqdan əziyyət çəkirdi. Bəli bu kəmiyyətlər, gərəyindən çox zəngin qidalanan insanlar üçün çaşdırıcı görünə bilər. Lakin balanssız artan aclığın səbəbi az inkişaf etmiş bəzi ölkələrdə yemək qaynaqlarının məhdud olması, kənd təsərrüfatı texnikasının primitiv qaldığı müddətdə dayanmadan artan əhalinin miqdarıdır.

Dünyamız təbii sərvətlərə zəngindir, bəs nə üçün aclıq hələ də davam edir? Bu sual qıtlıq dövründə kütləvi ölümlərin üstünlük təşkil etdiyi, xüsusi ilə də Afrikada aclıqdan əziyyət çəkən insanların, yemək tapmaq məqsədi ilə sərhədləri aşıb qonşu ölkələrə gedərkən yolda can vermələrinin mediada gündəmə gəldiyi dövrlərdə rastımıza çıxır. Aclıqdan kütləvi ölümlər təbii sosial problemlərin ən qlobal mövzudur və cəmiyyətin aciz qaldığı böhran vəziyyətidir. Müasir dövrümüzün ictimai bir termini olan aclıq yoxsulluq nəticəsində nəticəsində qidaya olan tələbatının ödənilməməsi zamanı meydana gəlir. Aclıq və ətraf mühit birlərindən fərqli fakt kimi görünsədə, əslində bir birlərinə möhtac, bir-birlərini tamamlayan mövzudur. Təbii ekoloji tarazlıq insanlar tərəfindən pozulduqca, aclıq da artmağa başlayır. Aclıq isə özündə fərdi və qlobal aclığı ehtiva edir. Yemək yemə ehiyatçı yaranan lakin yemək tapa bilməmə hissi fərdi aclıqdır. Bu hiss yoxsulluq ilə ortaya çıxır. Qlobal aclıq isə, quraqlıq və qıtlıq nəticəsində meydana gəlir. Düşünürəm ki istər milli, istərsə də beynəlxalq səviyyədə qida paylanması ədalətsizdir. Az inkişaf etmiş şərq ölkələrində əkinçilik ərazilərini genişləndirməklə insanların qidaya olan tələbatını qarşılamaqdansa, inkişaf etməkdə olan qərb ölkələrinə yeni məhsul istehsalı üçün vasitə ayrılır.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) səlahiyyətliələrinə görə az inkişaf etmiş ölkələrin qarşısında duran ən əhəmiyyətli maneələrdən birinin də aclıq və yoxsulluğun olduğunu vurğulayırlar. FAO- nun təxminlərinə görə 1970-ci illərdə az inkişaf etmiş ölkələrin 455 milyon əhalisi kifayət qədər qida ilə təmin edilmədiyindən qeyri-kafi qidalanırdısa bu rəqəm 2000-ci ildə 800 milyonu, 2015- ci ildə isə 1 milyard 20 milyonu keçmişdi. Qida çatışmazlığı isə özü ilə birlikdə zülal çatışmazlığını ortaya çıxardır. Zülal

çatışmazlığı ən çox da uşaqlara təsir edərək, anemiya daşıyıcılarını artırır, fiziki və zehni qabiliyyəti aşağı salır. FAO təşkilatının illik hesabatına görə, aclığın başlıca səbəbləri müharibələr və daxili siyasətlər, qarşıdurmalar olduğunu ifadə edir. Çünki müharibələr və qarşıdurmalar insanların yemək istehsalına maneə törədir. FAO hesabatında, dünyadakı qida istehsalının 6 milyard insan üçün kafi olduğunu, lakin müxtəlif səbəblərdən ötrü insanlara qidanın paylanması, çatdırılmasının mümkün olmadığı vurğulanır. FAO- nunun digər hesablamasına görə dünya əhalisinin 25%- i gündə 1 dollardan daha az pulla gündəlik qida ehtiyaclarını ödəməyə çalışır, bu gəlirin də əsas hissəsini fiziki güc tələb edən ağır işlər təşkil edir və cəmi 1 dollar üçün saatlarla çalışmaq məcburiyyətində qalırlar. BMT-yə bağlı təşkilatlardan biri olan Dünya Qida Proqramı (WFP), 2001-ci il üçün Dünya Aclıq xəritəsi nəşr etmişdir. Bu xəritədə Asiya və Afrika ölkələri aclığın ən məşhur bölgələri statusuna layiq görülərkən, Amerika isə dünyanın qida ilə ən zəngin əhaliyə malik ölkəsi adını almışdır. WFP proqramı 2016- cı il üçün təxmini 980 milyon adamın aclıqdan tələf olmasının qarşısını alacaq beynəlxalq yardım kampaniyası hazırlamış və uğurla həyata keçirmişdir. [35,41] Aclıq və yoxsulluqla mübarizədə insanların rifahını düşünən BMT-nin İnsan İnkişaf İndeksi proqramı hər il dünyada ölkələr üzrə inkişaf kateqoriyalarını təqdim edir: [42]

Xəritə 2. Dünya xəritəsi üzrə ölkələrin İnsan İnkişaf İndeksi kateqoriyaları

Mənbə: Human Development Reports (21.03.2017- ci ildə nəşr olunan 2015 və 2016-cı il məlumatlarına əsasən)

➤ *Qıtlıq*

Tələbata bəs etməyəcək qədər quraqlıq və uzunmüddətli müharibə səbəbindən əkinçilik məhsulların əlverişli yetişməməsi, heyvanların qidalana bilməməsindən yaranan heyvani məhsulların azalması, qida sahəsində yaranan sıxlaşma qıtlıq adlanır və səbəbləri müxtəlif ola bilər. Qıtlığın əsas göstəricisi quraqlıq olduğundan, deməli əsas səbəbi də yağışın yağmaması yaxud da yağış suyunun kifayət etməməsidir. Qıtlıq faktı əvvəlcədən müəyyənləşdirilə bilər, amma müvafiq tədbirlərin görünməməsi isə kütləvi məhvləri sürətləndirir. Tarixə nəzər yetirsək, qıtlıq insanların yaddaşında dərin izlər qoymuşdur. Məsələn, tarixi məlumatlara əsaslanaraq bir necə maraqlı bir o qədər də dəhşətli faktları nəzərinizə çatdırıram: 1200-1202- ci illərdə Misir əhalisi Nil deltasından xammal əldə etmək üçün Nil suyunun səviyyəsinin artmağını gözləmişlər. Lakin yağış uzunmüddət yağmadığından gözləmək bir fayda verməmiş, əksinə qıtlıqdan insanlar tələf olmuş, kanibalizm və xəstəlik nəticəsində bu iki ildə 110.00 insan həyatını itirmişdir. Digər böyük qıtlıq hadisəni İrlandiyada 1845-1849-cu illərdə rast gəlinmişdir. İrlandiya əhalisinin təməl qidasını təşkil edən kartof bitkisi becərilən zaman göbələk xəstəliyinə tuulmuş, həmin illərdə əkilən bütün kartofları məhv etmişdir. Kartofun yoxluğu insanlar arasında qıtlığı sürətlənməsinə və 15 milyondan çox insanın ölümünə, 1 milyondan çox insanın digər ölkələrə köç etməsinə səbəb olmuşdur. Şimali Çində isə, 1959-1961-ci illərdə, dünyanın demək olar ki ən böyük qıtlığı baş vermiş və insanlar aclıqdan bir-birini yeyərək yaxud həddindən çox zəiflikdən 30 milyon əhalinin ölümünə səbəb olmuşdur. 2016- ci ildə isə inkişaf etmiş ölkələrdə 15 milyon əhali aclıqdan əziyyət çəkərək həyat səviyyələrini qeyri- kafi yaşamaq məcburiyyətində qalmışlar. Afrikada baş

verən vətəndaş müharibəsinin əsasında yaranan qıtlıq təxminən 1 milyon insan ölümünə, 3,5 milyon insanın aclıqdan əziyyət çəkməsinə səbəb olmuşdur. Afrika ölkəsinin şərq hissəsində əkinçiliyin inkişafı ilə qida azlığı qismən ödənilsə də, cənub bölgəsində qida azlığı gün keçdikcə artmağa davam edir və bu insanlıq üçün narahatlıq hissi doğurur. FAO- nun hesablamalarına görə Efiopiyada qidaya olan tələbat artıq ödənilir, Somaliyə edilən yardımlar əhali üçün yaxşı gələcək bəxş edir, quraqlıqla ən çox üzləşən Kenya isə təhlükə siqnalları verir, iki ildir sellə qarşı-qarşıya mübarizə aparan Mozambik üçün maliyyə yardımı toplanılır. Qida qıtlığından bugünkü dövrümüzdə qədər əziyyət çəkən Afrika ölkələri: Anqola, Burundi, Konqo Demokratik Respublikası, Qvineya, Keniya, Liberiya, Madaqaskar, Ruanda, Syerra Leone, Somali, Sudan, Tanzaniya, Uganda [34,35,36]

➤ *Yoxsulluq*

Təbii-sosial problemlərdən biri də, şübhəsiz ki yoxsulluq və ya kasıblıqdır. İnsanın günlük həyat fəaliyyətlərini davam etdirə bilməsi üçün lazımlı olan əşyalardan məhrum olması və yaxud da əşyanı almağa gücünün yetməməsi yoxsulluq deməkdir. İstədiyi əşyanın mövcud olduğu, lakin almağa gücünün yetmədiyi insan yoxsul insan adlanır. Yoxsulluq təsadüfi deyil, o dünya üzərində, mal, əşya və sərvətlərin qeyri- bərabər bölgüsü ilə yaranır və nəticədə dünya üzərində yaşayan yoxsul xalqların sayı çoxalır. (cədvəl 2). Həddindən artıq yoxsulluq, aclığın kəskinləşərək xroniki xəstəliklərin artmasına, ölüm hallarının çoxalmasına gətirib çıxarır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan İnkişafı Hesabatlarına görə dünyada yaşayan 6 milyard insanın 67%-nin yoxsul olması, 2,8 milyard insanın gündə 2 dollar, 1,2 milyard insanın isə, 1 dollara gündəlik tələbatlarla həyatını davam etdirməyə çalışması qeyd edilir. Humanitar yoxsulluq baxımından inkişaf etməmiş və az inkişaf etmiş ölkələrdə yoxsulluq təsviredilməz hal alıb və BMT-nin Beynəlxalq Uşaq Fondunun (UNICEF) araşdırmasına görə bu ölkələrdə doğulan uşaqların təxminən yarısı beş yaşına çatmamış ölür. Banqladeşdə yeni dünyaya gələn körpələrin yarısı, Hindistanda üçdə biri, Afrikanın bir çox bölgələrində isə beşdə biri normal kilonun çox altında doğulur.

Bu ölkələr dərman preparatlarının çoxundan məhrumdur, bu isə hamilə qadınların doğuş zamanı ölüm hallarını artırır.[40]

Ən kasıb 10 ölkə	Adam başına düşən milli gəlir (dollar ilə)
Malavi	830
Taqo	820
Mozambik	770
Sierra Leone	750
Orta Afrika	730
Nijer	680
Eritre	630
Brondi	380
Liberiya	300
Konqo	290

Cədvəl 2. Adam başına düşən milli gəlir baxımından dünyanın ən kasıb 10 ölkəsi. Mənbə- World Bank, World Development Report 2010.

Az inkişaf etmiş ölkələrdə təhsil və işsizlik problemi həll edilərsə düşünürəm ki yoxsulluğun qarşısı alınacaq və artmayacaqdır. Bunun isə əsasını qadın və kişi qeyri-bərabərliyin aradan qaldırılması məsələsi təşkil edir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə hal-hazırda qadınlar çox işləyirlər və bu qeyri-bərabərlik qadın lehinə doğru dəyişilir. Qadının təzyiq altında tutulması, əzilməsi yalnız qadınları deyil, qadın bir nəsil yetişdirdiyi üçün bütün ailənin, hətta bütün bəşəriyyətin gələcəyinə təsir edir. Fikrimcə qadınların düşüncələri diqqət mərkəzində olmalı, ailədə baş vermiş yoxsulluq zəncirinin qırılmasında iştirakına yol verilməlidir.

Bir çox varlı ölkələrdə kasıblar və varlılar arasındakı fəqrlər getdikcə uzaqlaşır. Ümumdünya Sağlamlıq Mərkəzindən (WHO) ABŞ hökuməti üçün nümayiş olunan illik səhiyyə hesabatına əsasən, ABŞ-da varlı əhəlinin daha da varlılaşdığını, kasıb

əhalinin isə gündən-günə yoxsullaşdığını və sağlamlıq faktının pisləşdiyini sübut edildi. (cədvəl 3) [39]

Ən varlı 10 ölkə	Adam başına düşən milli gəlir (dollar ilə)
Norveç	58500
Sinqapur	46940
ABŞ	46870
İsveçrə	46460
Honq Konq	43960
Avstriya	37680
İrlandiya	37350
Danimarka	37280
Kanada	36220
Finlandiya	35666

Cədvəl 3. Adam başına düşən milli gəlir baxımından dünyanın ən varlı 10 ölkəsi. Mənbə- World Bank, World Development Report 2010.

➤ *Həddindən artıq istehlak xəstəliyi*

İnkişaf etmiş ölkələrdə gəlir artımı ilə birlikdə qida vərdişlərinin çeşidliliyi də artır. Dünyamızın bir yarısında erkən ölümə aclıq, digər yarısında isə sürətli köklük səbəb olur. Kök insanlar bəlkə də fərqləndə deyil amma köklük onların sağlamlığını da istiqamətləndirərək sosial problemlərin yaranmasına, şəkər və təzyiq kimi ciddi xəstəliklərin artmasına birbaşa təsir edir.

İbn Haldun VI əsr əvvəl söyləmişdir: Qida maddələrini həddindən çox istehlak etmək fərdi mənada insan sağlamlığına zərər verdiyi kimi, ictimai və siyasi mənada da bir çox problemi özü ilə gətirməkdədir. Bəli, dünyada bir qrup insan kilolarından azad olmaq üçün pul xərcləyərkən, bir qrup insan isə qeyr-kafi qidalanmaq və yoxsulluq nəticəsində dünyasını dəyişir. Bu qruplar arasındakı

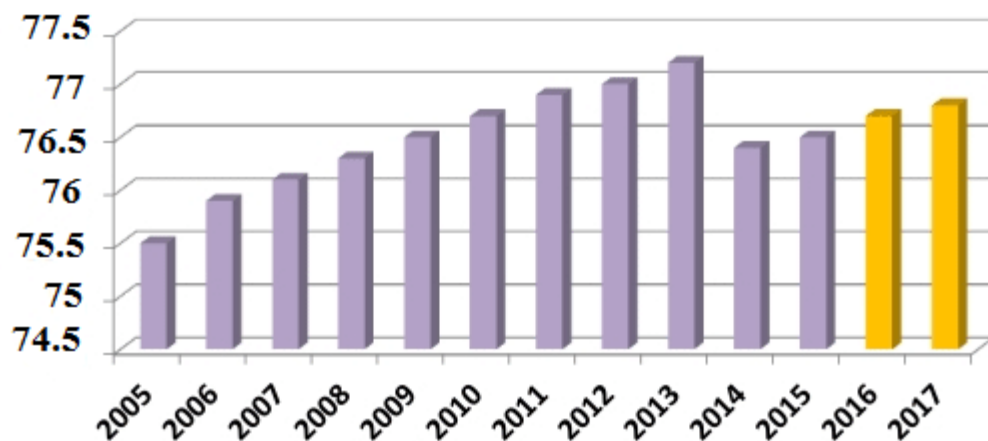
ədalətsizlik, dərhal aradan qaldırılmalıdır. Bu problemdə İbn Haldunun fikirləri, həll prosesində nəzərə alınmalı və bir çox dahilərin fikri yenidən oxunmalıdır.

➤ *Təbii sosial-ekoloji problemlərlə mübarizədə nə edə bilərik?*

Aç insanlara köməklik göstərə bilmək üçün ilk öncə yaşadıkları yeri və vəziyyətlərini bilmək lazımdır. Yerlər müəyyənləşdikdən sonra ictimai təhlükəsizlik proqramları yeni- nəğd transfer və paylama proqramları şərtlərə uyğun olaraq aç insanlara diqqətlə yanaşaraq kömək edir. Dünya Sağlamlıq Təşkilatına (WHO) görə az inkişaf etmiş ölkələrində rast gəlinən xəstəliklərin böyük hissəsini su qaynaqlı xəstəliklər təşkil edir. Ona görə də su resurslarını qoruma tədbirləri çoxaldılmalı, su ehtiyacı ölkələr su ilə təmin edilməlidir.

Təbii- sosial ekoloji problemlərdən qaynaqlanan insan sağlamlığı üçün BMT-nin İnsan İnkişaf İndeksi və Birləşmiş Ərəb Əmirliyinin birgə layihəsi son illər üçün də işlənilib hazırlanmışdır:

İnsan İnkişaf İndeksinin Ümumi Daxili Məhsula görə Sağlamlıq Səviyyəsi, %-lə

Cədvəl 4: İnsan İnkişaf İndeksinin Sağlamlıq Səviyyəsi

(Mənbə: BMT-nin İnsan İnkişaf İndeksi proqramı, 2005-2015. Layihə-Birləşmiş Ərəb Əmirliyi 2016-2017)

Cədvəl 4-dən görüldüyü üzrə 2005-2015-ci illərdə əhali sağlamlığının ən yüksək səviyyəsi 2013-cü ildə, ən aşağı səviyyəsi isə 2005-ci ildə rast gəlinmişdir. BƏƏ-nin yeni hazırlanmış layihəsinə əsasən 2016-2017-ci illərdə əhalinin sağlamlığı son illərə nisbətən artacağı gözlənilir. Sağlamlığın artmasında əsas göstəricilər, təbii-sosial və ətraf mühitdən istifadə zamanı yaranan xəstəlikləri minimuma endirmək, aclıq və yoxsulluqla mübarizədə yeni addımlar atmaqdır. [42]

Aclıq və yoxsulluğa qarşı qəti həll yolları-qida istehsalının kafi səviyyəyə çıxarılması, resurs və istehsallar arasında tarazlığın qorunması, qaynaqların daha rəşional istifadə edilməsi, israfın qarşısını alınması, rifahın bərabər paylaşması istiqamətli səylərin intensivləşdirilməsidir. Dünya hər kəşin ehtiyacına çatacaq qədər təbii resurslarla zəngindir, mənfəətinə çatacaq qədər yox!

3.3 Ətraf mühitdən istifadənin sosial-iqtisadi və ekoloji problemləri

Ətraf mühit problemləri ətraf mühitdən istehlak edilməsi nəticəsində meydana gələn- atmosfer, hidrosfer, litosfer və meşələrin korlanması, məişət-sənaye tullantıları, turşulu yağışlar, ozon təbəqəsindəki deşilmə, qlobal iqlim istiləşməsi aiddir. Bu problemlərin ən qlobalı əsasən insan qaynaqlı olduğu qəbul edilən qlobal iqlim dəyişilməsi problemi aparıcıdır. Bəzi fikirlərdə artıq qlobal iqlim dəyişilməsi haqqında ssenariləri yaradılmağa başlanmışdır, bunlardan ən maraq cəlb edilən qütblərin yerinin dəyişəcəyi ifadəsidir. Bunun yaranmasının əsas səbəbi insanın təbiətin sahibi olduğunu hiss etməsidir. Ətraf mühit problemləri, milli və mikro mənadan çox qlobal və makro mənə kəşb edir və yalnız insanlığın deyil bütün canlı və cansız aləmi məhv edə biləcək təhdid səviyyəyəsinə çatmışdır. İnsanlar yaşamaq uğrunda mübarizədə həyatlarını davam etdirə bilmək üçün ətraf mühitin canlı və cansız təbiətindən maksimum istifadə etməyə çalışırlar, hətta məcburiyyətindədirlər. O, kainatın davamlı istifadəçisi olduğu andan etibarən bir

çox təbii fəlakətlərlə üzləşmişdir. Bu problemləli situasiyadan hər dəfə təfəkkürü, ağılı və informasiya mübadiləsi vasitəsi ilə xilas olmağı bacarmışdır. Ətraf mühitdən həddindən artıq istifadə özü ilə birlikdə sosial-iqtisadi və ekoloji problemlərin yaranmasına təkan vermişdir. Process Safety and Environmental Protection jurnalının 15.03.2017- ci il buraxılışına əsasən, 3700 il əvvəl Şumer şəhərində həddindən artıq suvarmanın tətbiqi ilə torpağın duzlanaraq səhralaşması problemiylə qarşılaşmışdır. Bənzər bir hadisə isə Attika təpələrində seyr edilmişdir- belə ki həddindən artıq otlaq və ağac seqmenti səbəbi ilə torpaqlarda eroziya güclənmişdir. İndiki vaxtda üzləşdiyimiz ekoloji problemlərdən ən fəlakətli, əsas səbəbi insan qaynaqlı istixana qazları olan, okean səhiti və torpaq səthlərində ortalama hava istiliyinin artması ilə nəticələnən-qlobal istiləşmədir. [10,35]

Elm adamlarının apardığı araşdırmalar nəticəsində dünyamızın qabıq dəyişər kimi iqlim dəyişməsi və yer kürəsinin dövrü olaraq isinib-soyuduğu təsbit edilmişdir. İndiki vaxtda soyuqluq dövründə olmağımız lazımdır amma ki dünyamız istiləşmə rejiminə keçib və bunun da səbəbi insanın təsiri ilə yaranan istixana effektinə malik qazlardır. Müxtəlif qaz qarışıqlarından ibarət olan hava qatı- karbondioksit (CO_2), metan (CH_4), diazotoksit (N_2O), ozon (O_3) kimi istixana qazları vasitəsi ilə günəşdən yer üzünə düşən şüalardan bir qismini tutaraq, dünyanın müəyyən istilik dərəcəsində qızmasını təmin edir, istiliyi saxlama xüsusiyyətinə görə suların, çayların, dənizlərin, okeanların donmasının qarşısını alır və canlı aləmin davamlılığını tam qoruyur. İstixana qazlarının atmosferdə normanı aşması özü ilə birgə bir sıra problemləri meydana gətirir. Sürətli əhali artımı və həyat şəraitinin optimallaşması, sənayeləşmə, kənd təsərrüfatı dövrünün hökmranlıq etdiyi şəraitdə əhəlinin enerji ehtiyatlarına olan tələbatı da artır. Əlavə enerji məqsədilə kömür, neft, mazut, təbii qaz yanacaqlarının qalıq hissəsi atmosfərə buraxılır və istixana qazlarının miqdarının artmasını sürətləndirir, beləliklə qlobal iqlim dəyişməsi probleminin təməli qoyulur və istiləşmə faktı meydana gəlir. Qlobal istiləşmə effekti təbii halda vulkanik partlamalardan əmələ

gələrək yer üzərində istiliyin qorunması və həyatın davam etdirilməsinə öz töhfəsini verir. Qlobal istiləşmənin əsas antropogen səbəbi isə insan qaynaqlıdır və bir çox təbii ekoloji-sosial problemlərin yaranmasına təkan verərək- buzlaqların əriməsi, dəniz səviyyələrinin yüksəlməsi, quraqlıq, səhrələşmə, sel, vulkan püskürməsi, eroziya, qasırğa, meşə yanğınları və s. sürətləndirir. Eyni zamanda qlobal iqlim istiləşməsi ilə əlaqədar olaraq qütblərdə və yüksək dağlarda qarların və buzluqların sürətli əriməsi böyük bir xaosun yaranmasına səbəb olmuş, özü ilə birlikdə müxtəlif fəlakətlər meydana gətirmiş və artıq bir çox araşdırmalarda elmi sübuta yetirilmişdir. Elmi araşdırmalara göz gəzdirək:

1. Qlobal iqlim istiləşməsi ilə əlaqədar Arktika və Antarktikadakı qalın buzlaqların uzun müddətlərlə əriməyəcəyi, hətta əriməyinin əsrlər çəkəcəyi gözlənilirdi, lakin oxuduğum elmi ədəbiyyatlara istinadən deyə bilərəm ki, 2002-ci ildə Antarktikada okean sahilində bir nəhəng buzdan bir Avropa ölkəsi olan Lüksemburq böyüklüyündə, bir buzlaq hissəsinin qoptuğu kameralar vasitəsi ilə sübut edilmişdir. Bu hadisədən sonra fikirləşirəm ki, buzlaqların əriməsi qısa müddətdə reallaşacaq və köhnə fərziyyələr öz yerini yeni fərziyyələrə buraxacaq.
2. İslandiya Universitetinin tanınmış professoru Helge Bjornson, etdiyi araşdırmalara əsaslanaraq, İslandiyanın 8%-ni əhatə edən, eyni zamanda qütblər xaricindəki ən nəhəng buzlaqlardan olan Vatna buzlağının 1930-cı ildən bu günə qədər ən yüksək ərimə həddinə çatdığını və qlobal istiləşmənin bu şəkildə davam etməsi vəziyyətində o, 100 il sonra yox olub bütün İslandiyanın sular altında buraxacağını bildirir.
3. Nature jurnalının 2016-cı ildə nəşr olunan yazısında Leeds Universitetinin prof. Chris Thomas qeyd edir: qlobal istiləşmə 2050-ci ilə qədər bitki və heyvan növlərinin dördə bir hissəsini, yaxud 1 milyondan çoxunu məhv edəcəkdir.
4. Science jurnalının 2012-ci ildə nəşr edilən məqaləsində oxuduğum məlumata əsasən 1998-ci illərin əvvəlində 704 mərcan poliplərinin yalnız və

yalnız 13 növü təhlükə altında idi, ancaq bu rəqəm bu gün 231-ə çatmışdır. Bundan əlavə global istiləşmə ilə əlaqədar olan temperatur artması simbiotik əlaqə daxilində dəniz yosunlarını məhv edir, qayalara ağarmış bir görünüş əks etdirir və bu ağarma prosesi davam edərsə dəniz yosunları, dəniz anası, poliplər yer üzərindən silinəcəkdir. (şəkil 4.) [18,30]

Şəkil 3. Qlobal istiləşmənin təsiri nəticəsində Yaponiya sahillərinə qədər çatan dəniz anası. Mənbə (FAO, 1998)

İnsan yer üzündə məskunlaşdığı dövrdən etibarən fərqli qitələr və bölgələrdə bir-birindən fərqli geoloji zamanlarda meydana gələn və təbiətin tənzimlənməsi zamanı reallaşan bir hadisə olan- qar və buzlar dövrü ilə tanış olmuş, bu buzların əriməsi ilə əmələ gələn göllər və su məcraları səbəbilə yaşadığı ərazini tərk edərək başqa yerlərə köç etmək məcburiyyətində qalmışdır. Bəs dağlarda olan qarların və ya buzlaqların bir əhəmiyyəti varmı? Sözsüz ki təbiəti təşkil edən hər bir fakt, insan həyatı qədər təbiət üçün əhəmiyyət daşıyır. Buzlaqlar və qarlar- dünya iqlim sisteminin, dəniz səviyyəsinin, okean axıntılarının, içməli su ehtiyatlarının və bütün həyat sahələrinin qorunması, təmizlənməsi, bərpaedilməsi sahəsində çox əhəmiyyətli rola malikdir. Buzlaqlar çox dəyişkən və dinamik sistemlərdir. Biz buzlaqları seyr edərkən hərəkətlərini görə bilmirik, buzlaqların hərəkətləri peyklər və kameralar vasitəsi ilə görmək mümkündür. Bu vaxt edilən müşahidələr zamanı aydın olmuşdur ki, buzlaqlar mühitin istilik dəyişməsinə qarşı çox həssasdırlar və məlumdur ki geoloji dövrdə buzlaqların əriməsi tamamilə təbiətin öz dövrü

prosesində reallaşan təbii proses idi, amma hazırki dövrümüzdə isə buzlaqların əriməsi qlobal istiləşmənin nəticəsi olaraq meydana gəlir. Qlobal istiləşmənin əsas nəticəsi olan buzlaqların ərimə sürətini şərti olaraq 4 mərhələsi mövcuddur:

1. Yay aylarında xüsusilə iyul ayında buzlaqların əriməsi nəticəsində əmələ gələn su səth boyunca axaraq buz üstündə kanyonlar yaradır. Kanyonlarda isə hər hansı bir təzyiq səbəbindən çat meydana gələrsə, kanyon çatından aşağı doğru axan su buzlağın dibinə toplanar və buzlağa daha da sürüşkən hal verərək sürətli sürüşməsinə səbəb olar, ərimə prosesi sürətlənər.
2. Səth istiqamətincə axan əriyən sular buzlaq sahilinə çatdığında, buzdan ibarət kanyon çatından içəri axaraq, buz çatlağını əridib genişləndirir, nəticədə buzlaqlar çatlaq yerindən qırılıb baza buzundan ayrılır.
3. Baza buzundan ayrılmış kiçik buzlaq, buzlaq döşəməsinə qədər gedib çatır, buzlaq döşəməsinin sürüşkənliyini artıraraq buzun hərəkətini sürətləndirir.
4. Buzlağın əriməsi ilə əmələ gələn soyuq su kütləsi, dənizdə sürətlə aşağı doğru hərəkət edərkən vakum təsiri ilə dənizin alt hissəsində olan isti suyu sürətlə üst hissəyə çıxarır. Nəticədə isti dəniz suyu buzlaq döşəməsini isidir və buzdan çatlaqlar artır, qopur və dənizin dibinə düşərək hər keçən gün suyun miqdarının qalxmasına səbəb olur.

Buzlaqlar yarandığı dövrdə paleoklimatoloji məlumatlara əsasən buzların tərkibində CH_4 və CO_2 qazları mövcud idi, bu qazlar atmosferin istilik tarazlığı ilə mütənasiblik təşkil edirdi. Deməli buzların içində olan istixana qazları, geoloji dövrdə də istiləşmənin olduğunu işarə edir.

Qlobal istiləşmənin əmələ gətirəcəyi problemlər və mənfi xüsusiyyətləri:

1. Optimist təxminlərə əsasən, bu əsrin sonuna qədər Şimal və Cənub qütbü arasındakı yüksək dağlarda buzlaqların əriməsiylə dəniz səviyyəsinin bir metr qalxacağı güman edilir. Nəzərə alsaq ki dünyada yüz milyonlarla insan qitələrin sahil boyu ərazisində məskunlaşmışdır və dəniz səviyyəsinin bir metr yüksəlməsi ilə insanlar başqa məskunlaşma şəraitinə məcbur qalacaq,

- köç etdikləri ərazilərdə isə urbanizasiyanı sürətləndirəcək, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq üçün ərazi azalacaq, su qıtlığı yaranacaq, aclıq, susuzluq başqaldıracaq və təmiz ətraf mühit məhv olma təhlükəsi yaşayacaqdır.
2. Dəniz səviyyəsindən bir metr yüksəkliklərdəki sahillərdə yaşayan əhali köç etmək istəməsə, dəniz sahillərinə qoruyucu beton sədlər çəkilməli, milyonlarla vəsait ayrılmalıdır. Bunların isə nə qədər etibarlı olacağı şübhə atındadır.
 3. Dəniz səviyyəsinin bir metr yüksəlməsilə Misir, Vyetnam, Bangladeş, Danimarka ölkələri və Amerikanın Florida sahilləri sular altında qalaraq, yaşaması imkansız hal alacaq, okeanlarda yerləşən kiçik ada dövlətləri tədricən xəritədən silinəcəkdir;
 4. Dağ buzlarının əriməsi ilə birlikdə dünya əhalisinin çox hissəsini içməli su ilə təmin edən Asiyadakı Himalay dağlarının buzu əridikdə təmiz su ilə təmin oluna bilməyən əhalinin çoxu məskun sahə axtaracaq və demək olar ki əsl xaos bu zaman başlayacaqdır;
 5. İstilik tədricən artdıqda yer üzərində quru və su səthlərdə buxarlanma sürətlənəcək bu isə bəzi bölgələrin quraqlığına, bəzi bölgələrin isə həddindən çox yağışlı olmasına gətirib çıxaracaqdır;
 6. Qütblərdəki buzlar əridikcə, dənizlərin su səviyyəsi yüksəldikcə, su basmaları, sellər, fırtına, sunami, zəlzələ, dünyanın maqnetik sahəsinin sürüşməsi fəlakətləri artacaq bununla da bitki və heyvan mənşəli məhsulları zərər görəəcəkdir;
 7. İstiliyin paylanma nisbəti, dünya iqlim sistemində köklü dəyişikliklər yaradaraq ekvatorda qütblərdə fərqli olacaq. Belə ki dünyanın bəzi bölgələrində qasırğa, seller, daşqınlar şiddətlənəcək, bu zaman bəzi bölgələrdə isə quraqlıq və səhrələşmə hökm sürəcək, yaz və qış, gecəylə gündüz arasındakı istilik nisbəti pozulacaq, keçə istiliyindəki artım gündüz istilindən çox olacaq, küləyin və fırtınaların sıxlığına, gücünə təsir edəcəkdir.

8. DNT quruluşunun mutasiyaya uğraması nəticəsində bitkilərdə fotosintezin, böyümənin, çoxalmanın azalması, bakteriyaların və mikroorqanizmlərin funksiyasının itirilməsinə səbəb verir.
9. Qlobal iqlim dəyişikliyi insan sağlamlığına da ziyan yetirir- iqlimi dəyişilmiş ərazilərin havası ilə daimi nəfəs aldıqda allergik xəstəliklər, kəksin və xroniki tənəffüs sistemi xəstəlikləri, immunitetin zəifləməsi və bununla bağlı xərçəngə meyillilik, infeksiyaya asan yoluxma, bədxassəli melanoma, günəş yanıqlarının yaranması meydana gəlir. [7,24,33]

Dövlətlər artıq bəzi problemləri tək həll edə bilmədiklərindən, qloballaşmaya söykənərək problemlərin yeni həllərində əhəmiyyətli, beynəlxalq səviyyədə həmrəyliyə üstünlük verirlər. Bu həmrəyliyin konkret göstəricilərindən biri, “Kyoto Protokolu” dur. Protokol ölkələrin atmosfərə buraxdığı karbon qazı miqdarını 1990-cı ilki miqdara endirmələrini tələb edir və dünyanın getdikcə isindiyi, insanların bu isinmədə ən əsas təsirinin olduğu fərziyyəsinə əsaslanırlar. Yeni protokola görə qlobal səviyyədə istiləşmə varsa bunun səbəbi avtomobillər, nüvə obyektləri, zavodlar- bir sözlə insan fəaliyyətidir. Protokolu imzalayan ölkələr isə CO₂ və digər istixana effektiv qazların miqdarını azaltmağa söz veriblər. Qeyd edim ki, protokol Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən 1997-ci ildə imzalanaraq, 2005-ci ildə qüvvəyə gətirilmişdir.

Bəzi elm adamlarına görə dünyanın hal-hazırki istiləşməsi heç də fəvqəladə bir hal deyil, dünya əvvəldə isti və soyuq dövrünü keçirmişdir. Bir sözlə bu cür vəziyyət qlobal səviyyədə baş verən iqlim dəyişməsi ola bilər, lakin problem kimi qələmə verilməsi həqiqəti əks etdirmir. Bu elm adamlarına görə dəniz səviyyəsinin artması da qlobal iqlim dəyişməsi ilə əlaqədar deyildir, təsəvvür edirlər ki buz dövründə baş verən ərimədən sonra dayanmadan dənizlərdə artım hiss olunur və bu təbiətin qanunudur, antropogen təsirlə əlaqədar deyildir. Onların fikirlərinə görə bu siyasətçilərin oynadığı bir oyundur.

Qloballaşan dövrümüzün müasir problemlərindən olan ozon qatının incəlməsi və dəşilməsi, bunun səbəbləri və mühafizəsinin əsas yolları ilə tanış olaq:

Ozon nədir?

O₃- antik dövrlərdə qasırğa nəticəsində atmosferin üst qatlarında elektrik boşalması zamanı stratosferdə yaranan və özünə xas xoş qoxusu olan, sərbəst oksigen və atomar oksigenin molekullarından yəni- üç oksigen atomunun kovalent rabitə ilə bir-birinə birləşməsindən ibarət olan, güclü oksidləşdirici, suyu oksigenlə zənginləşdirən, suda heç bir kimyəvi tullantı saxlamayan, dad verməyən, dezinfeksiya edici xassəsi ilə virus, göbələk və bakteriyaları məhv edən, havanı təmizləyən, nisbətən mavi rəngə çalan və bununlada göy üzünə rəng verən, eyni zamanda istixana effektinə malik olan qaz olmaqla dünyamızın istilik balansının müyyən dərəcə sabit saxlanılmasında iştirak edən fenomendir. Ozonun tənəffüs etdiyimiz atmosferdə konsentrasiyası çox aşağıdır, çünki yüksək konsentrasiyaya malik olduqda canlı orqanizmlər üçün zəhərləyici təsir göstərərdi.

Ozon təbəqəsi nədir və niyə vacibdir?

Ozon qatı yer üzərində mövcud bütün varlıqların yaşaması üçün ultrabənövşəyi (UB) şüaların qaşısını qalxan kimi alaraq canlıları radiasiyanın zərərli təsirlərindən qoruyan təbii vacib bir qazdır. Ozon təbəqəsi olmasaydı, insan sağlamlığı, ətraf mühit, bioloji müxtəliflik təhlükə altında olardı, okeanda məskunlaşan planktonların səviyyəsi aşağı enərdi və kənd təsərrüfatı məhsuldarlığına ciddi ziyan vurardı. Ozon təbəqəsindəki deşiyin əmələ gəlməsi UB şüalarına qarşı məruz qaldığımızı göstərir. UB şüalarına məruz qaldığımızın ən əsas göstəricisi- dəri xərçəngi, katarakt, bədxassəli melanoma, immunitet sisteminin zəifləməsi, patoloji yoluxucu xəstəliklərin və digər sağlamlıq problemlərinin gündən günə artması sübut edir.

Ozon təbəqəsi niyə incəlir və dəşilir?

Antartikada elmi araşdırmalar aparan alimlərbir təsadüf nəticəsində bu zonada ozon təbəqəsində seyrəlmə müşahidə etmişlər. İlk vaxtlar bu seyrəkləşmənin yalnız Antraktikaya xas olduğu, oranın atmosfer hadisələrindən qaynaqlandığı qənaətinə gəlmişlər. Lakin daha sonra aparılan tədqiqatlar nəticəsində şimal qütbündə də

oxşar seyrəkləşmənin olduğu fərq edildi və bu hadisənin daha başqa bir səbəbinin olduğu qənaitinə gəldi.

Ozon təbəqəsi zərər gördükcə UB şüalarını tutma vəzifəsini yerinə yetirə bilmir və yer üzərinə çatan UB şüalarının miqdarı kəskin artır, bu zərər isə sərbət xlor və yaxud da brom radikallarına malik olan kimyəvi maddələrin dünya səthindən qalxaraq stratosferə yerləşməsi, ozon molekullarını parçalayaraq incəlməsi ilə həyata keçirilir.

✚ *Ozon təbəqəsinin incəlməsinə səbəb olan kimyəvi maddələr hansılardır? Və əmələ gətirdiyi şüaların təsnifatı:*

- Xlorflüorkarbohidrogenlər (XFK)
- Metilxloroform
- Karbontetraxlorid
- Hidrobromoflüorkarbonlar (HBFC)
- Hidroxloroflüorkarbonlar (HCFC)
- Metilbromid

✚ *Ultrabənövşəyi şüalar nədir, növləri hansılardır?*

Ultrabənövşəyi radiyasiya günəşdən gələn enerjinin bir növü olub, enerjinin dalğa uzunluqlarına görə təsnif edilir. Ultrabənövşəyi şüalarla çox təmasda olmaq dəri xərçəngi və katarakt xəstəliyinin yaranmasına səbəb olur və insan üçün zərərliyə. Ultrabənövşəyi şüaların növləri olan UVA və UVB şüaları ozon təbəqəsini deşərək dərimizlə hər gün təmasda olur, yalnız UVC şüaları ozon tərəfindən tutulub saxlanılır və dərimizlə təması mümkün deyil.

- ❖ UVA: Dalğa uzunluğu 315-400 nm (nanometr) arasında müəyyən edilən ultrabənövşəyi şüa olub, stratosfer təbəqəsindən keçərək birbaşa yerlə təmasda olur, dərinin nisbətən alt hissələrinə qədər təsir edir və dermanın tündləşməsinə bununla da dəri qocalmasına səbəb olur.
- ❖ UVB: Dalğa uzunluğu 280-315 nm arasında müəyyənləşən, atmosferdəki ozonun konsentrasiyasını nisbətən dəyişən, uzun müddətli məruz qaldıqda isə canlılar üçün çox təhlükəli hal alan ultrabənövşəyi şüadır.

- ❖ UVC: Dalğa uzunluğu 280 nm- dən az müəyyənləşən, UV radiasiyanın ən təhlükəli növü olub olub, demək olar ki hamısı atmosferdəki ozon və oksigen tərəfindən udulur. [31]

Ozon təbəqəsinin incəlməsinin insan sağlamlığına təsiri:

Ozonun insan sağlamlığına və ətraf mühitə heç bir ziyanı yoxdur. Lakin hər şeyin həddindən artıq ziyan olduğu kimi, ozonun da həddindən artıqlığı baş dönməsi və nəfəs çatışmazlığı yaradır. Dərhal O₂ ə çevrildiyindən, yan təsirləri müvəqqətidir. Ozon təbəqəsinin incəlməsi ilə artan şüaların isə insan və ətraf mühitə təsiri xronikidir.

Dəri xərçəngi- xəstəliyin meydana gəlməsinin əsas səbəbi normadan artıq günəş şüasına məruz qalmaqla olub, ozon təbəqəsinin yeri qoruya bilməməsi zamanı yaranır və melanoma adlanır. Adətən açıq dəri insanlar da bu xəstəliyə tutulma riski daha yüksəkdir, amma bütün dəri tipləri üçün UVA və UVB şüaları dəri qocalmasını sürətləndirir.

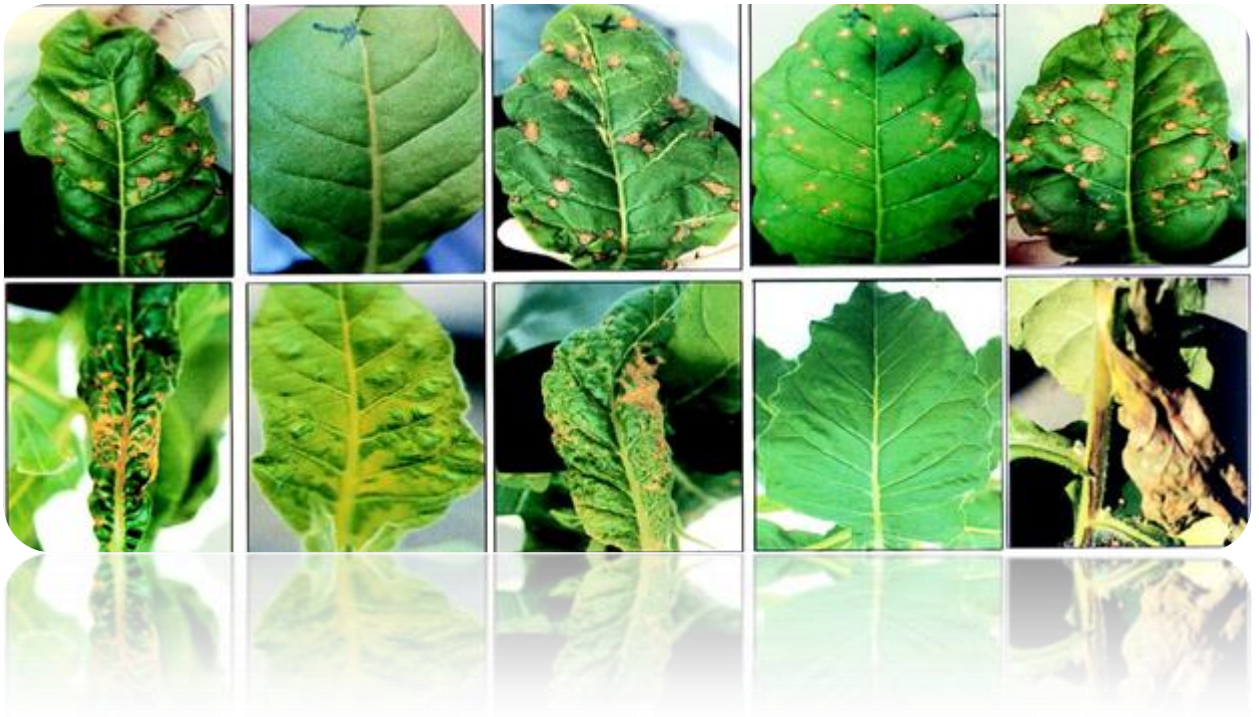
Katarakt: gözün linzası üzərində formalaşan, davamlı günəş şüasına məruz qalmaqla korluğun əsas səbəbi olan bu xəstəlik UVB şüalarının kəskin artmasının nəticəsidir. Bu xəstəliyin əsas əlaməti işığa qarşı həssaslıq, rənglərin ayırd edilmə bilməməsi, gecə görmə qabiliyyətinin azalmasıdır. Gözdə baş verən qüsurların səbəbləri anadangəlmə, şəkər xəstəliyi, gözün ağır zərbəyə məruz qalması, və s. kimi müxtəlif ola bilər lakin, UVB şüalarının təsiri daha sürətli və danılmazdır.

İmmunitet sistemi: UVB, UVA şüalarına məruz qalan insanların immun sistemi zəifləməklə infeksiya xəstəliyinə- təkrarlanan və xroniki qızdırma, qrip kimi xəstəliklərə yoluxmanı gücləndirir.

Ozon təbəqəsinin incəlməsinin bitkilərə təsiri:

Bitkilərin böyüməsi üçün əsas proseslərdən biri də fasiləsiz baş verən fotosintezdir. Bitkilər fotosintez zamanı ağızcıqlarını açaraq karbon qazını mənimsəyir bu zaman məsələlərdən içəri ozonun nazikləşməsi nəticəsində

yaranan ultrabənövşəyi şüalar daxil olmağa çalışır, lakin həmin an ağızciq qapanır, qapanma ilə fotosintez ləngiyir. Ozon güclü oksidləşdirici olduğundan mitoxondrilərin enerji istehsal etmələrinə çətinlik törədir, bitkinin böyüməsini ləngitməklə, çiçək və meyvə məhsuldarlığını azaldır, bitkiləri quraqlığa, xəstəliklərə qarşı zəiflədir. Şüalar yarpaqların rəngini dəyişməklə, müxtəlif ləkələr əmələ gətirir. (şəkil, 4)

Şəkil 4. Ozonun təsiri ilə yarpaqlarda yaranan ləkələr. (Mənbə- FAO,2009)

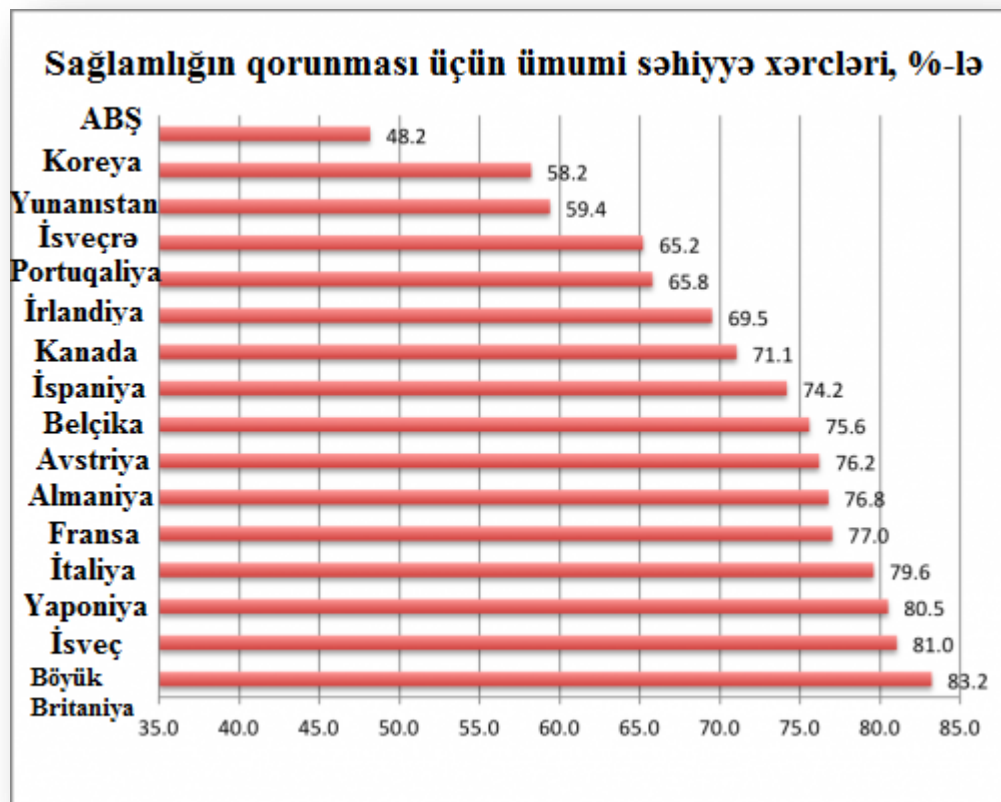
Nəticə və Ozon təbəqəsinin mühafizəsi

Beləliklə, tənəffüs etdiyimiz havada troposferik ozon (yəni zərərli təsir edəbiləcək ozon) artmağa, təbiət-cəmiyyət əlaqələrini qoruyan stratosferik ozon (zərərli təsiri olmayan ozon) azalmağa davam edir və gün keçdikcə ozon tarazlığı pozulur. Dayanmadan sənaye inkişafı, zərərli azot və xlor oksidlərinin artması, vulkanlardan zərərli qaz püskürməsi, mənfi ozon konsentrasiyasını artırır və ozon təbəqəsinin nazıqlaşmasına səbəb olur, bu inkişafa isə texnoloji nəzarət edilə bilmir. Ozonun qorunmasına fərdi olaraq yanaşmaq vacibdir-soyuducunun qazı dəyişilən zaman müəssisə işçilərinə xəbərdarlıq edilməlidir ki, köhnə qazın atmosfərə atılmasına icazə verməsinlər; avtomobil kondisionerlərində istifadə

edilən soyuducu qaz ozon qatına zərər verə bilər, buna görə də ozon ehtiva etməyən avtomobil modeli seçilməlidir; izolyasiya materialları ozon qatına zərər verəcək kimyəvi maddələrlə zəngindir, bunu unutmamalıyıq; CFC və HCFC tərkibli qablaşdırma qətiliklə istifadə etməməliyik. Bir sözlə təbiətdən istifadə zamanı kimyəvi zərərli maddə ehtiva etməyən, ozon dostu olan məhsullara üstünlük verilməli, bu şüurla da istehlakçılar gərəksiz, zərərli məhsuldan qaçmalıdırlar!

Bəzi araşdırmaçılara görə ozon təbəqəsində dəyişin yaranması müsbət faktdır, onlar iddia edirlər ki, bu qatda dəşik olmasaydı yer üzərində olan istixana effektiv qazların miqdarı artacaq, istilik yaşamaq üçün imkansız həddə çatacaqdır.

Qlobal iqlim dəyişikliyi, ozon təbəqəsinin incəlməsi, vulkan püskürməsi, zəlzələ, sunami və s. kimi ətraf mühit problemləri ətraf mühitin sosial- iqtisadi qiymətləndirilməsində əhəmiyyətli rola malik olub, dünya iqtisadiyyatına və insan sağlamlığına çox böyük zərər vurur. Bu problemlərin dünya iqtisadiyyatına vurduğu ziyanı turizm gəlirləri, ölkə daxilində baş verən valyuta axınları, xarici investisiyalar, zərərə görə həyata keçirilən sığorta ödənişləri kimi digər faktorlar da nəzərə alınır. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının hesablamasına görə bu problemlər 2010-2011- ci illərdə milyonlarla insanın sağlamlığını təhdid altına alaraq, dünya iqtisadiyyatını 220 milyard zərərə uğradıb. Bundan əlavə həmin il sağlamlığın qorunması üzrə dövlətlər küllü miqdarda vəsait xərcləmişlər (Cədvəl 5) [43]

Cədvəl 5: Sağlamlığın qorunması üçün dövlətlərin xərclədiyi milyon- dollar faizi.

(Mənbə: İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD), 2010-2011)

Nəticə və təkliflər

1. Ətraf mühitdən istifadənin elmi- nəzəri məsələləri və inkişaf mərhələləri, insan- cəmiyyət- təbii ehtiyatlar kontekstində araşdırılmış və təhlil edilmişdir.
2. Təbii şəraitlə ictimai mənimsəmənin qarşılıq əlaqələri ibtidai- icma quruluşu, ictimailəşmə və urbanizasiya faktları əsasında araşdırılmış və ziddiyətli mövzulara aydınlıq gətirilmişdir.
3. Ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyəti müvafiq qanunvericilik əsasında şərh olunmuş və ətraf mühitin mühafizə fəaliyyətinin yeni istiqamətləri qeyd edilmişdir.
4. Quru ərazilərin təsərrüfata cəlb edilməsinin planlaşdırılması, iqlim və rekreasiya resursları və onlardan istifadə məsələləri, ekoloji-iqtisadi və coğrafi xüsusiyyətləri və bir sıra problemləri göstərilmişdir.
5. Su resurslarının mühafizəsi, onların iqtisadi və coğrafi qiymətləndirilməsi, çirkab suların yenidən istifadə edilməsi məsələləri araşdırılmışdır.
6. Bioresursların təsərrüfata cəlb edilməsində meşələrin əhəmiyyəti və son illər üzrə göstəriciləri araşdırılmış, iqtisadi- coğrafi problemlərinin xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.
7. Cəmiyyətlə coğrafi- mühit münasibətlərinin formalaşmasında tarixi təkamül mərhələləri, onların tərkib hissələri, təbii- sosial ekoloji problemlərdən aclıq, qıtlıq və yoxsulluq məsələləri araşdırılmış, problemlərin həlli üçün mübarizə formaları təhlil edilmişdir.
8. Ətraf mühitdən istifadənin sosial- iqtisadi və ekoloji problemlərindən- global iqlim dəyişməsi və ozon qatının incəlməsi problemləri araşdırılmış, bu problemlərin dünya iqtisadiyyatına təsiri və insan sağlamlığı üçün xərclənən vəsaitlər təhlil edilmişdir.

Qeyd edilən nəticələrə əsasən aşağıdakıları təklif irəli sürülmüşdür:

1. Ətraf mühitdən istifadə zamanı yaranan problemlərin həllində və ya bu problemlərin minimuma endirilməsində ətraf mühit ictimai sistem yaradılsın, ətraf mühit çirklənməsinə yol verən qaynaqların nəzarəti üçün qüvvədə olan sanksiyalar güzəştsiz bir şəkildə tətbiq olunsun.
2. Milli inkişaf planlarının və proqramlarının təşkil edilməsində sənayeləşmə, ictimailəşmə, kənd təsərrüfatı və urbanizasiya üçün ətraf mühit problemlərinə gətirib çıxarmayacaq hədəflər, modellər və texnikalar seçilsin.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. A. B. Dolxanov . Təbiətdən istifadənin hüquqi əsasları. Dərslik, Bakı, 2008.
2. Z. S. Musayev, K. M. Məmmədov, M. S. Zərbəliyev. Su ehtiyatlarının integrasiyalı idarə olunması. Dərslik, Bakı, 2009.
3. Göyçaylı Ş, Telman İsmayılov. Təbiətdən istifadənin iqtisadi və ekoloji əsasları. Dərslik, II nəşr, Bakı, 2009.
4. A. Ş. Mehdiyev, B. M. Əzizov, C. S. Mehdiyev. Ekologiyanın iqtisadi aspektləri. Bakı, 2008.
5. Qurbanzadə A. A. Ekologiya: sosial- iqtisadi əsasları. Bakı, 2010.
6. Məmmədov Q. Ş, Xəlilov M. Y. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı, 2005.
7. Məmmədov R.H, Hüseynov T.B, Mehdiyeva V.Z. Qlobal problemlər və təbii mühit. Bakı, 2007.
8. Məmmədov T.S. Ekologiya. Bakı, 2004.
9. Hüseynov T.B, Məmmədov R.H, Mehdiyeva V.Z, Quliyev T.S. Təbii resurslar və davamlı inkişaf. Bakı, 2009.
10. Nəbiyev N. İqtisadiyyat, cəmiyyət və ekoloji mühit. Bakı, 2000.
11. Sadıqov A.S, Xəlilov İ.B. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı, 2009.
12. Zeynalova K.Z . Təbiət və ekologiya. Bakı, 2008.
13. Ağazeynal A.Qurbanzadə . Ekologiya: sosial-iqtisadi əsasları. Bakı, 2010.
14. Məmmədov Qərib, Xəlilov Mahmud. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı, 2005.
15. Sakit Hüseynov, Rasim Sarıyev. Ekologiyanın fəlsəfi və hüquqi məsələləri. Bakı, 2007.
16. Q. Ş. Məmmədov, K.S. Əsədov. Meşə ekologiyası. Bakı, 2010.
17. Şahin Əhmədov. Mühəndis ekologiyası. Bakı, 2012.
18. B.M. Əzizov, M. İ. Əliyev, C. S. Mehdiyev. Tətbiqi ekologiyanın əsasları. Bakı, 2013.

19. Musa Piriye, Həbib Hüseynov, Xanbala Rüstəmov, Elşəvər Əsədov. Torpaq mikroflorasının öyrənilməsi. Bakı, 2009.
20. Qərib Məmmədov. Torpaqşünaslıq və torpaq coğrafiyasının əsasları. Bakı, 2007.
21. Şahin Əhmədov, Fəxrəddin Ağayev, Mustafa Şəfiyev, Fərhad Mirzəyev. Ümumi ekologiya. Bakı, 2005.
22. Şövqi Göyçaylı. Coğrafiya və coğrafi ekologiya problemləri. Bakı, 2004.
23. Ağayeva Z. Ekoloji siyasət və onun sosial- fəlsəfi aspektləri. Bakı, 2000.
24. Telman Xəlilov, Maya Zeynalova . Qlobal ekoloji problemlər. Bakı, 2014.
25. Allahverdi Dolxanov, Lalə Dadaşova, Azər Qarayev. Azərbaycan Meşələrinin Davamlı İdarə Edilməsinin Əsasları, Bioekoloji Tələblər. Dərslik, Bakı, 2012.
26. Emrah Firidin. Su Sorununun, Su Hakkı ve Su Etiği Çərçəvesində Değerlendirilmesi. Karadeniz Teknik Universiteti, 2015.
27. Tokatlıoğlu, Mircan Y. Küreselleşme ve Kamu hizmetleri. Bursa 2005.
28. Ahmet Çelikkıran. Çevre sorunları ve eğitim. Ankara, 1997.
29. Gözde Emekli. Coğrafiya, kültür ve turizm: kültürel turizm. İzmir, 2006.
30. Lee, Dwight R. The Problem of Enviromental Protection. Ideas on Liberty, 2011.
31. Soon, Willie et al. Global warming, A Guide to the Science, Vancouver. The Fraser Institute, 2001.
32. Lee, Dwight R. The Efficient Amount of Pollution. Ideas on Liberty, 2011.
33. Heberling Micheal. Unprecedented Global Warming?. Ideas on Liberty, 2001.
34. J. Jeffrey Peirce, Ruth F. Weiner və P. Aarne Vesilin. Environmental Pollution and Control (Fourth Edition) 1998.
35. <http://www.fao.org>.
36. <http://www.worldbank.org>
37. <http://journals.sagepub.com>
38. <http://newsroom.unfccc.int>

39. <http://www.who.int>
40. <https://www.unicef.org>
41. <http://www1.wfp.org>
42. <http://hdr.undp.org>
43. <http://www.oecd.org>

Резюме

В диссертации, использование окружающей среды чувствительны к глобальным проблемам общества и использования ресурсов на ежедневной основе оправдано. В то же время, развитие общества от естественных причин и решений для минимизации тенденции загрязнения окружающей среды, обеспечение охраны окружающей среды было истолковано на основании соответствующего законодательства. Кроме того, земля, вода, объяснялась биологические и климатические рекреационные ресурсы для экономической, экологической и географической оценки, характеристик, проблем и защит, а также широкого спектра статистических показателей. Наконец, отношения между обществом и географической средой, созданной путем создания нерегулярных естественных, социальных, экологических, социальных и экономических проблем и изученных форм борьбы с вредителями.

Summary

This dissertation is devoted to the usage of the environment for the community's daily needs and global problems. At the same time, the solving and minimizing the environmental pollution arising in the development of society and as well as, environmental protection on the basis of the relevant legislation has been interpreted in this dissertation. In addition, characteristics, challenges and protection, and also, economic, ecological and geographical assessment of land, water and biological resources, and resources of climate-reaction have been explained widely and with statistical indicators. In conclusion, the establishment of relations with society and geographical environment, natural, social and environmental and socio-economical problems and combating forms have been investigated.

ADİU- nun Magistratura Mərkəzinin “Ətraf mühitin mühafizə metodları və bərpası” ixtisası üzrə

Yunisli Əsmər Nəbi qızının

“Ətraf mühitdən istifadənin əsas istiqamətləri, sosial-iqtisadi və ekoloji problemləri”

mövzusunda yerinə yetirdiyi magistr dissertasiya işinin

Referatı

Giriş

Bəşəriyyətin həyatında və mədəni inkişaf müddətində mükəmməl tarixə malik olan ətraf mühit insanın həyatda qala bilməsi və həyatını davam etdirə bilməsi üçün bütün elementləri özündə ehtiva edir. XXI- ci əsrdə, texnologiya və sənayenin sürətlə inkişafı, nizamsız urbanizasiya prosesi, artan enerji ehtiyacı və dəyişən istehlak vərdisləri ətraf mühitdən istifadədə problemlərinin daha sürətli bir şəkildə artmasına səbəb olmuşdur. Cəmiyyətin ətraf mühitə təzyiqi hər keçən gün artmağa davam edir və bu vəziyyət- hava, su, torpaq çirkiliyi həyacan verici ölçüdə sosial həyatı dərinlən təhdid edir. Dünya Sağlamlıq Təşkilatının hesablamalarına görə hər il dünyada təxminən 13 milyon insan ətraf mühitin çirkiliyinə səbəb olan faktorlara görə həyatını itirir. Təşkilatın digər hesablamalarına görə dünyada baş verən xəstəliklərin 23%- nin əsas səbəbləri ətraf mühitin çirklənməsi nəticəsində meydana gəlir. Buradan müzakirə olunması suallar yaranır. Ətraf mühitdən istifadə necə təşkil olunmalıdır, ətraf mühiti kim çirkləndirir, hər il 13 milyon insanın hüquq və azadlığını, ən əsası isə həyatını itirməsinə nə səbəb olur?

İndiki halda hər bir ölkənin aktual mövzuna çevrilmiş ətraf mühit problemləri xüsusi ilə qloballaşmanın təsiri ilə beynəlxalq bir ölçü qazanmışdır. Bu gün milli və beynəlxalq müzakirə edilən qloballaşma kontekstində meydana çıxan ətraf mühitdən istifadənin problemləri iqtisadi, ictimai və siyasi həll yollarını gözləyir və bu yalnız beynəlxalq əməkdaşlıq zamanı mümkündür.

Dissertasiya işində, mövcud sistem içərisində qarşı-qarşıya qaldığımız ətraf mühətdən istifadə zamanı yaranan- hava çirkliliyi, su ehtiyatlarının və meşələrin səmərəsiz istifadəsi, eroziya və ərazilərin səhv işlənməsi, yalancı urbanizasiya, qalıq yanacaqların şüursuz istifadəsi zamanı yaranan istixana qazları və s. problemlərdən qaynaqlanan aclıq, yoxsulluq, xəstəlik kimi məsələlərin təhlili, yaranan problemlər və həlli istiqamətlərinin araşdırılması mövzunun aktallığını göstərir.

Tədqiqatın məqsədi- Ətraf mühətdən istifadənin istiqamətlərinin düzgün qurulması, ətraf mühətdən istifadə hüququnun cəmiyyət arasında maarifləndirilməsi, ətraf mühitə resurs bazası olaraq baxılması, təbii resursların qorunması və gələcək nəsillərə saxlanılması üçün beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı, keçmişdə tətbiq olunan səhv siyasətin tarazlı inkişafı ilə əvəz edilməsi, urbanizasiyaya, ictimailəşməyə, ozon təbəqəsinə və istixana effektiv qazlara həssas yanaşılması, sosial- iqtisadi və ekoloji problemlərin həlli, bu zaman əldə edilən nəticələrin həyata keçirilməsi dissertasiya işinin əsas məqsədidir.

Tədqiqatın bu məqsədinə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr irəli sürülmüşdür:

- Ətraf mühətdən istifadənin elmi-nəzəri məsələləri dərinlən araşdırılmalı, cəmiyyət- ətraf mühit münasibətlərinin formalaşması və inkişaf mərhələsi öyrənilməlidir;
- Ətraf mühətdən tarazlı istifadəni düzgün təşkil etmək üçün, cəmiyyət üzvləri arasında ekoloji maarifləndirmə yönümlü tədbirlər həyata keçirilməli, cəmiyyətə ekoloji şüur aşılanmalıdır;
- Ətraf mühit sərvətlərindən istifadə zamanı yarana biləcək hər hansı bir qanun-qayda pozuntusuna yol verməmək üçün ekoloji təhsil maksimum səviyyədə təşkil edilməli, cəmiyyət ekoloji məsuliyyətə cəlb olunmalıdır;

- Ətraf mühitdən istifadənin əsas istiqamətləri düzgün müəyyənləşdirilməli, qorunması üçün beynəlxalq əməkdaşlıq işləri görülməlidir;
- Ətraf mühitdən istifadənin sosial- ekoloji problemlərinin son illər üzrə nəticələri nəzərə alınmalı və problemin həlli üçün prioritetli işlər görülməlidir.

Tədqiqatın obyektı və predmeti- Ətraf mühitdən istifadə zamanı yaranan problemlərin nəzəri məsələlərini aydınlaşdırmaq, ekoloji, iqtisadi və sosial problemləri köklü araşdırmaq, həll yolları təklif etmək və cəmiyyətin rifahının yaxşılaşdırılması üçün uğurlu ictimailəşməni təşkil etmək, təbii şəraitdən istifadənin səmərəli qurulması, ətraf mühiti sağlamlaşdırmaqla ölkə iqtisadiyyatının güclənməsidir.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənmə metodları- Tədqiqat zamanı Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, FAO (BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı), WFP (Dünya Qida Proqramı), UNICEF (BMT-nin Beynəlxalq Uşaq Fondu), World Bank (Dünya Bankı), WHO (Ümumdünya Sağlamlıq Təşkilatı) və.s statistik məlumatlarından əlavə bir çox yerli və xarici ədəbiyyat mənbələrindən istifadə edilmişdir. Tədqiqatın işlənmə metodları kimi empirik-nəzəri tədqiqat, nəzəri-təhlil, induksiya, riyazi-statistik metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi- Ətraf mühitin mühafizəsi və inkişaf etdirilməsinə uyğun ekoloji planlaşdırmada dəyər və dinamik, strateji, keyfiyyət, səhiyyə və sağlamlıq məsələlərinin qiymətləndirilməsi kompleks şəkildə aparılmışdır.

İşin təcrübi əhəmiyyəti- Ətraf mühitdən istifadənin düzgün istiqamətləndirilməsi, sosial-iqtisadi və ekoloji problemlərin həll edilməsi nəticəsində təbiət-cəmiyyət münasibətləri sağlamlaşacaq, ekoloji dəmiz dünya bərpa olacaq, təbii qaynaqlar və bioresurslar qorunacaq, ətraf mühitin çirklənməsi zamanı insan sağlamlığında yaranan xəstəliklər azalacaqdır.

İşin sturuktur- Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin I- ci fəslinin adı “Ətraf mühitdən istifadənin nəzəri əsasları və inkişaf mərhələləri”-dir. Bu fəsilə ətraf mühitdən istifadənin nəzəri-elmi məsələləri və inkişafının əsas mərhələləri, təbii şəraitlə ictimai mənimsəmənin qarşılıqlı münasibətləri, ətraf mühiti mühafizə fəaliyyətin əsas istiqamətləri, ümumi səciyyəvi xüsusiyyətləri qeyd edilmiş və mövcud nəzəri anlayışlar şərh edilmişdir.

Dissertasiya işinin II- ci fəslə “Ətraf mühitdən istifadənin əsas istiqamətləri və xüsusiyyətləri”- dir. Bu fəsildə qurunun təsərrüfata cəlb edilməsinin iqtisadi-coğrafi problemləri, iqlim və rekreasiya resursları və onlardan istifadənin ekoloji-iqtisadi xüsusiyyətləri, su resursları, onların iqtisadi-coğrafi qiymətləndirilməsi və mühafizəsi, bioresursların təsərrüfata cəlb edilməsinin iqtisadi-coğrafi problemləri, ümumi səciyyəvi xüsusiyyətləri və problemləri, bu problemlərin vaxtında həll edilməsi yolları, təbii resursların qorunmasının təbiyyət-cəmiyyət münasibətlərində vacibliyi statistik göstəricilərlə qeyd edilmişdir.

Dissertasiya işinin III- cü fəslə “Ətraf mühitdən istifadənin sosial-ekoloji problemləri” mövzusuna həsr edilmişdir. Bu fəsildə cəmiyyətlə coğrafi mühit münasibətlərinin formalaşması, təbii sosial-ekoloji problemlər və onlarla mübarizə formaları, ətraf mühitdən istifadənin sosial-iqtisadi və ekoloji problemləri, mövcud ekososial və günümüzün ən aktual problemləri, həlli yolları gündəmə gətirilmiş, statistik göstəricilər şərh edilmişdir.

Nəticə və təkliflər

1. Ətraf mühitdən istifadənin elmi- nəzəri məsələləri və inkişaf mərhələləri, insan- cəmiyyət- təbii ehtiyatlar kontekstində araşdırılmış və təhlil edilmişdir.
2. Təbii şəraitlə ictimai mənimsəmənin qarşılıq əlaqələri ibtidai- icma quruluşu, ictimailəşmə və urbanizasiya faktları əsasında araşdırılmış və ziddiyətli mövzulara aydınlıq gətirilmişdir.
3. Ətraf mühitin mühafizəsi fəaliyyəti müvafiq qanunvericilik əsasında şərh olunmuş və ətraf mühitin mühafizə fəaliyyətinin yeni istiqamətləri qeyd edilmişdir.
4. Quru ərazilərin təsərrüfata cəlb edilməsinin planlaşdırılması, iqlim və rekreasiya resursları və onlardan istifadə məsələləri, ekoloji-iqtisadi və coğrafi xüsusiyyətləri və bir sıra problemləri göstərilmişdir.
5. Su resurslarının mühafizəsi, onların iqtisadi və coğrafi qiymətləndirilməsi, çirkab suların yenidən istifadə edilməsi məsələləri araşdırılmışdır.
6. Bioresursların təsərrüfata cəlb edilməsində meşələrin əhəmiyyəti və son illər üzrə göstəriciləri araşdırılmış, iqtisadi- coğrafi problemlərinin xüsusiyyətləri öyrənilmişdir.
7. Cəmiyyətlə coğrafi- mühit münasibətlərinin formalaşmasında tarixi təkamül mərhələləri, onların tərkib hissələri, təbii- sosial ekoloji problemlərdən aclıq, qıtlıq və yoxsulluq məsələləri araşdırılmış, problemlərin həlli üçün mübarizə formaları təhlil edilmişdir.
8. Ətraf mühitdən istifadənin sosial- iqtisadi və ekoloji problemlərindən- global iqlim dəyişməsi və ozon qatının incəlməsi problemləri araşdırılmış, bu problemlərin dünya iqtisadiyyatına təsiri və insan sağlamlığı üçün xərclənən vəsaitlər təhlil edilmişdir.

Qeyd edilən nəticələrə əsasən aşağıdakıları təklif irəli sürülmüşdür:

3. Ətraf mühitdən istifadə zamanı yaranan problemlərin həllində və ya bu problemlərin minimuma endirilməsində ətraf mühit ictimai sistem yaradılsın, ətraf mühit çirklənməsinə yol verən qaynaqların nəzarəti üçün qüvvədə olan sanksiyalar güzəştsiz bir şəkildə tətbiq olunsun.
4. Milli inkişaf planlarının və proqramlarının təşkil edilməsində sənayeləşmə, ictimailəşmə, kənd təsərrüfatı və urbanizasiya üçün ətraf mühit problemlərinə gətirib çıxarmayacaq hədəflər, modellər və texnikalar seçilsin.